

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय
संग्रहालय क्रमांक

लेखक यादवशास्त्रकार

सन

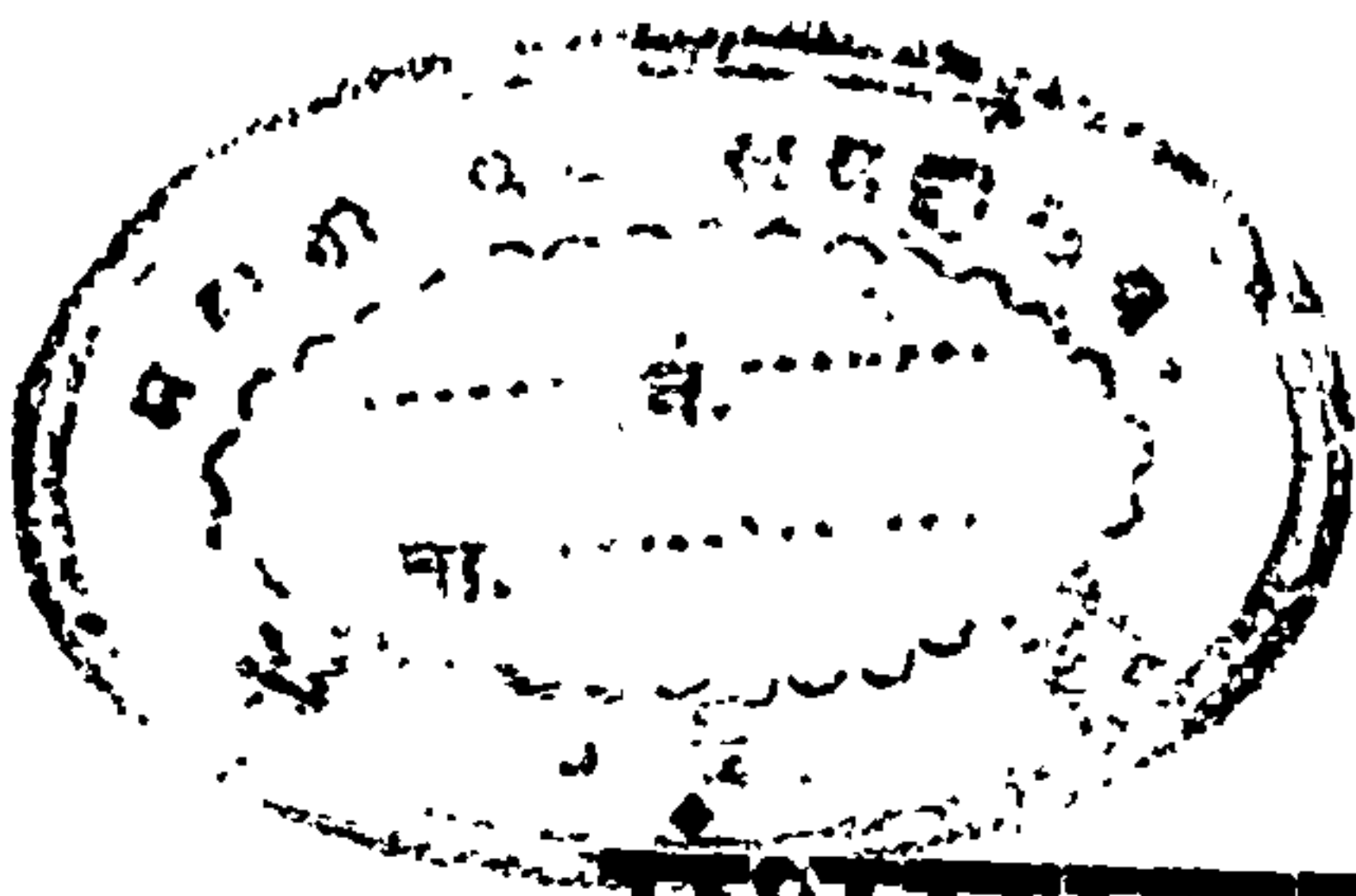
पुस्तकाचे नांव

वाचन ग्रंथमाला

99L
म. ग्रं. सं. 039

वाचन (ग्रंथमाला)

निबंध

सं. नं. २६

ग्रंथमाला

मासिक पुस्तकांत छापलेले प्रकरण.

वाचन.

These polished arts have humanised mankind
Softened the rude and calmed the boisterous mind.
Addison.

हा निबंध

यादव शंकर वावीकर.

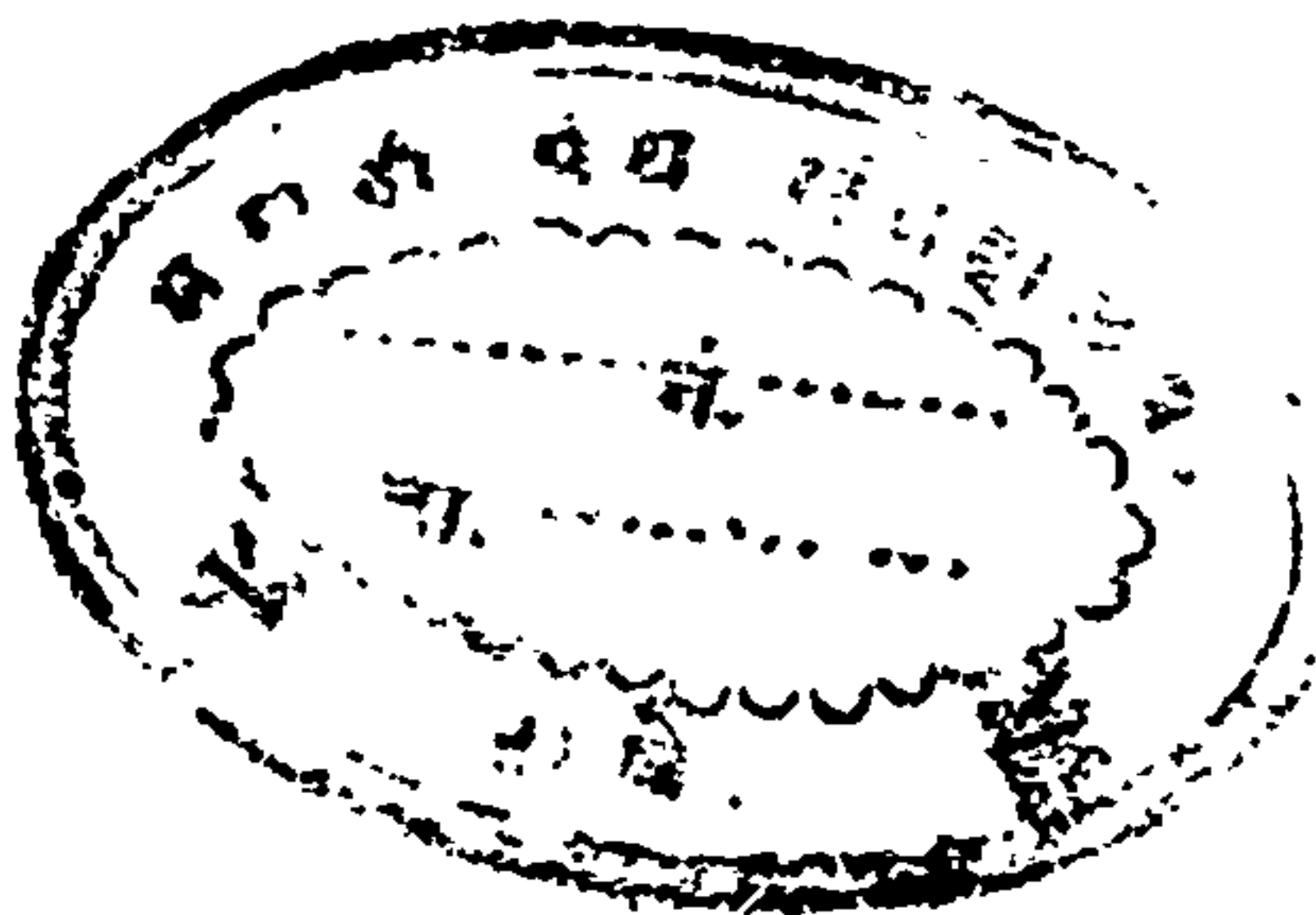
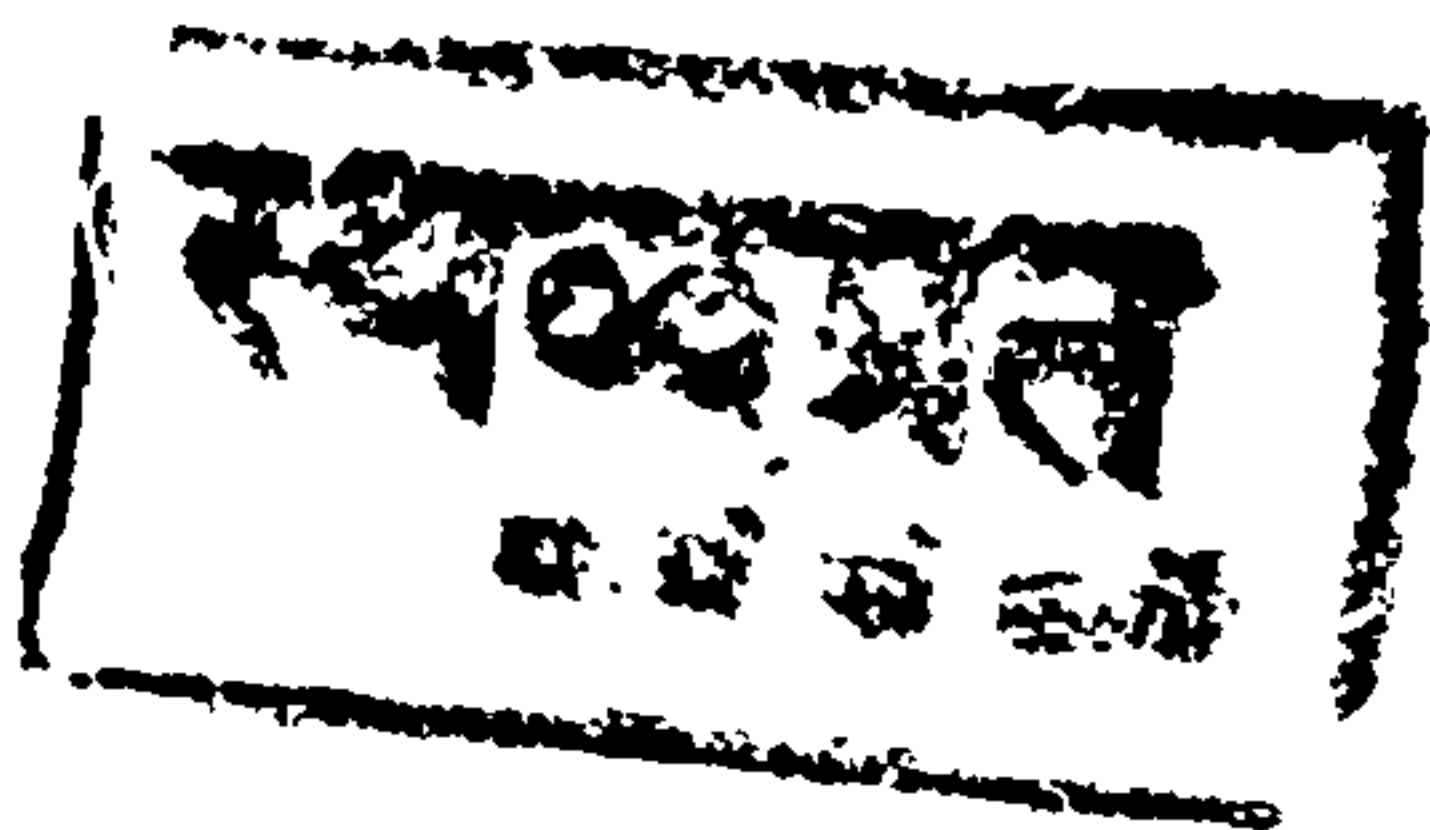
यांनी लिहिला, तो

विष्णु गोविंद विजापूरकर, एम्. ए.

ग्रंथमालासंपादक, यांनी

कोल्हापूर :— 'श्रीसमर्थप्रसाद' छापखान्यांत छापिला.

किंमत १० आणे.

RESPECTFULLY DEDICATED.

TO ,

DR. JOHN POLLEN,

B. A., L. L. D.; I. C. S.,

BAR-AT-LAW, Fellow of the University of Bombay,

Commissioner of Customs, Salt, Opium and Abkari

as a mark of deep respect for his great

learning and his well-known sympathy

with the natives of India.

By the author.

डॉक्टर जॉन पॉलेन,

बी. ए., एल्, एल्, डी., आय्. सि. एस्.

व्यारिस्टर-एंट-लॉ, मुंबई युनिव्हर्सिटीचे फेलो, कस्टम्स, मीठ,

अफीण आणि अवकारी खात्यांचे कमिशनर यांस,

त्यांच्या अगाध विद्वत्तेबद्दल व एतद्देशीयांविषयी

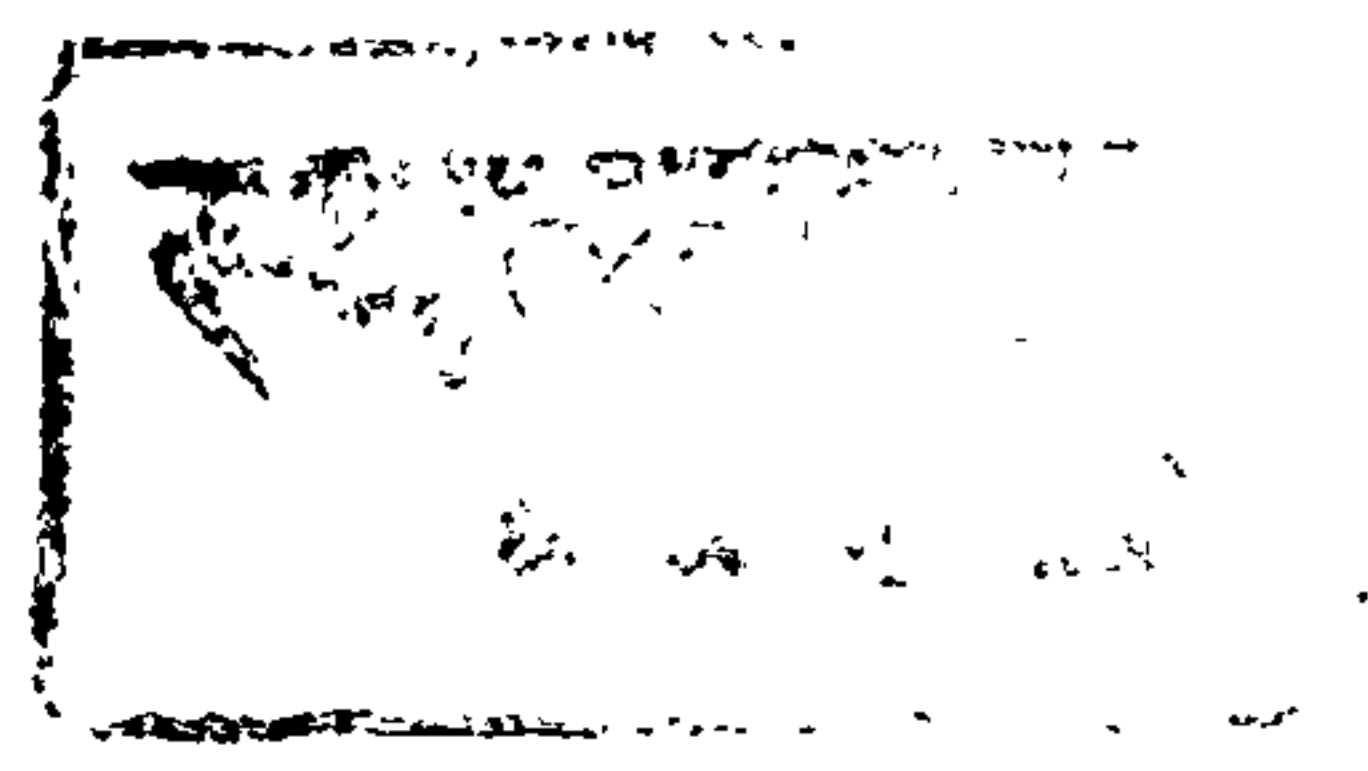
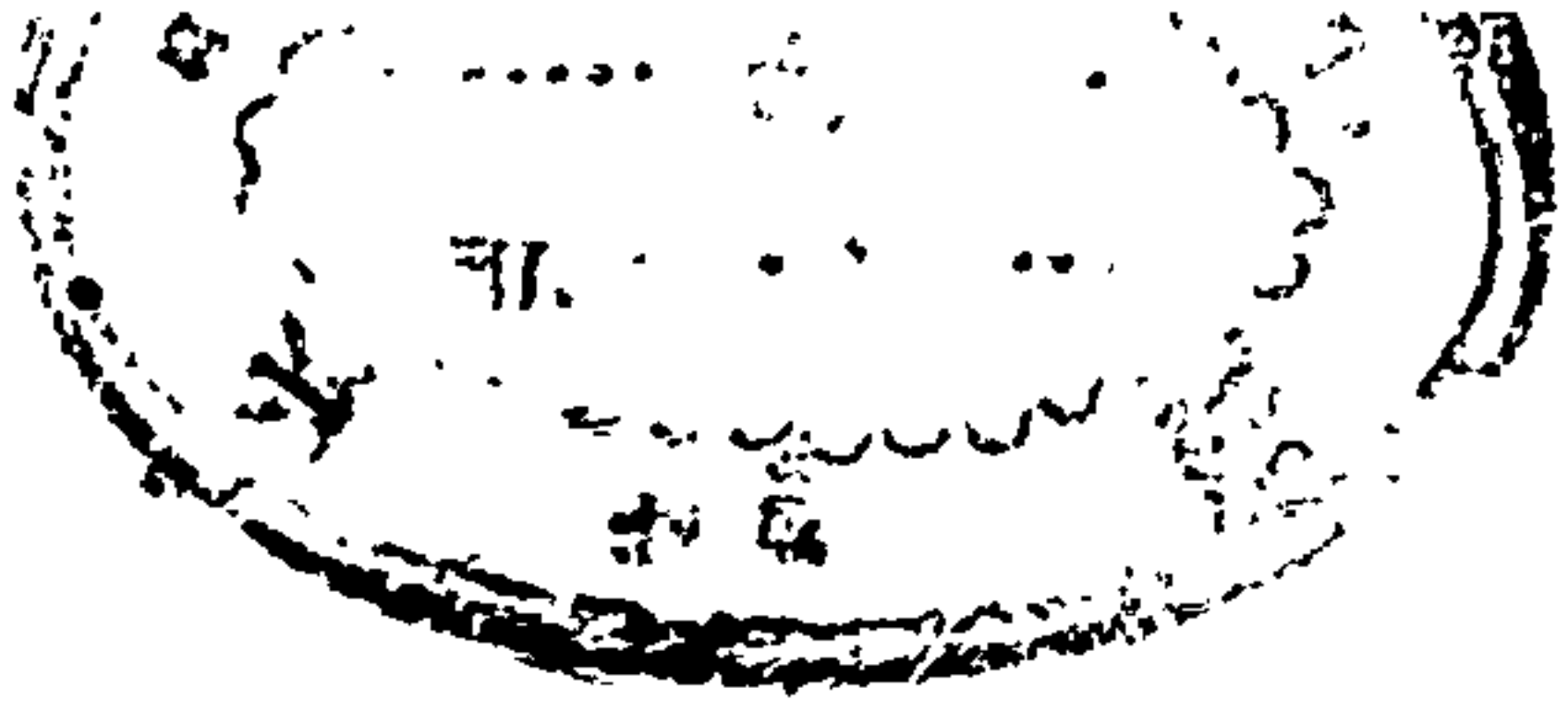
त्यांच्या सर्वश्रुत सहानुभूतीबद्दल, हा ग्रंथ

अत्यंत नम्रतेने अर्पण केला असे.

ग्रंथकर्ता.

अनुक्रमणिका.

विषय.	पृष्ठे.
१. ज्ञानाची महती.	१
२. ज्ञानार्जनाची पांच साधने.	६
३. ग्रंथ.	१४
४. वाचनाची अभिरुचि.	२१
५. वाचावें कसे ?	२८
६. प्रसिद्ध ग्रंथकार आणि त्यांचे वाचन.	३६
७. स्मरण शक्ति व ती वाढवावी कशी.	४१
८. वाङ्मय.	४८
९. मराठी पुस्तके.	५९
१०. उपसंहार.	७६

प्रस्तावना.

वाचन हा विषय फार महत्वाचा असून या विषयावर स्वतंत्र व व्यापक निबंध लिहिला असतां, तो विद्यार्थ्यांस व सामान्य वाचकांस विशेष उपयुक्त होईल असे वाटल्यावरून, प्रस्तुत निबंध लिहिला आहे. वाचनाचे महत्व केवढे आहे, हे यांत सांगितले असून जेणेकरून चांगली पुस्तके वाचण्याची लोकांस अभिरुचि लागेल असा प्रयत्न केला आहे. लहान मुलामुलींच्याही हातीं पडला असतां हा निबंध त्यांना समजावा, ह्मणून पुस्तकाची भाषा होतां होईल तीं सुलभ घातली आहे.

घोंकीव उत्तरे तोंडपाठ ह्मणून दाखवितां आलीं किंवा नुसत्या परीक्षा पास झाल्या ह्मणजे विद्या झाली असें नाहीं, तर खऱ्या विद्वत्तेची कसोटी कांहीं निराळी आहे. खरी विद्वत्ता प्राप्त होण्यास वाचनासारखें दुसरें उत्तम साधन नाहीं. वाचनानें मन सुसंस्कृत होतें, व विपुल माहिती मिळते इतकेंच नाहीं, तर त्यायोगानें भाषाही चांगली अवगत होते. तुम्हीं कोणतीही भाषा शिका — मग ती तुमची जन्मभाषा असो किंवा कोणतीही अन्य भाषा असो—वाचनावांचून तुमची तीत चांगलीशी प्रगति व्हावयाची नाहीं. सारांश, वाचनापासून मनुष्यास उत्कृष्ट विचार उत्कृष्ट भाषेत व्यक्त करण्याची कला साध्य होते. फार तर काय, वाचन यास विद्येचें जीवन ह्मटले असतां अतिशयोक्ति होईल, असें आह्मांला वाटत नाहीं. हल्लींच्या शिक्षणपद्धतींत वाचनाची अभिरुचि उत्पन्न होत नाहीं, ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट आहे. मुलांस वाचनाची आवड लहानपणीं लागली असतां, पुढें ती आपोआपच वृद्धिगुत होते. येवढ्याकरितां शिक्षकांनीं किंवा आईबापांनीं चांगलीं चांगलीं पुस्तके मुलांच्या हातीं पडतील, अशी व्यवस्था करावी. चांगलीं पुस्तके वाचण्याची संवय लागली ह्मणजे वाईट पुस्तकांकडे पुढें तीं हुंकून सुद्धां पहाणार नाहींत !

येथें शिक्षकांस एक सूचना करावीशी वाटते ती ही कीं,—शाळेंतील क्रमिक पुस्तकांतील विषय मुलांकडून पाठ करवून घेऊन किंवा त्यांतील प्रश्न वारंवार विचारून त्यांना तिनचूक उत्तरे देतां आलीं, ह्मणजे शिक्ष-

कांची इति कर्तव्यता संपत्ती, असा साधारण समज आहे. जो शिक्षक अशा रीतीने मुलांकडून आभ्यास करून घेईल, व ज्याच्या हाताखालील मुलें परीक्षेत पुष्कळ पास होतील तो शिक्षक चांगला, त्यास शिकविण्याची हातोटी चांगली साधली, असें ह्मणतात. परंतु हें ह्मणणें अगदी चुकीचें आहे. याचा परिणाम असा झाला आहे कीं, घोकंपट्टीपलीकडे मुलांचें अध्ययन क्वचित्च जातें. इतिहास, भूगोल, कविता, अन्वयार्थ, शब्दार्थ, व्याकरण वगैरे सर्व विषय मुलांस मुखोद्गत आले ह्मणजे आभ्यास चांगला झाला असें नव्हे, तर खऱ्या आभ्यासाची, खऱ्या शिक्षणाची दिशा निराळी आहे. क्रमिक पुस्तकांतील धडे मुलांस शिकविते वेळीं पुष्कळ माहिती सांगून तो विषय त्यांच्या मनांत चांगला ठसेल, तसेंच अभ्यास करण्यांत त्यांना आनंद व करमणूक वाटून त्यांची जिज्ञासा व विचारशक्ति वाढेल, त्यांच्याठायीं विद्येविषयीं अभिरुचि उत्पन्न होईल, अशी व्यवस्था करावी. शिक्षकांस स्वतः विद्येची व वाचनाची अभिरुचि असल्याशिवाय त्यांना शिक्षणाचें काम चांगलेंसें करतां येईल, असें आह्माला वाटत नाहीं. तसेंच शिक्षकांनीं खाजगी रीतीनें मुलांचें संमेलन करून त्यांना उत्तमोत्तम ग्रंथ समजाऊन देऊन जेणेंकरून विद्यार्थ्यांस विद्येची अभिरुचि लागेल, अशी व्यवस्था करावी. अज्ञ परंतु कोमल अशा मनास सन्मार्गास लावणें ह्यासारखें स्पृहणीय व पवित्र असें दुसरें कृत्य असेल, असें मला वाटत नाहीं. इंग्लंडांत युनिव्हर्सिटी-एक्स्टेन्शन नामक वरिष्ठ शिक्षणाच्या जशा सोई आहेत, तशा इकडे झाल्यास फार चांगलें होईल व तेणेंकरून सामान्य लोकांत विद्येचा अधिक प्रसार होईल.

प्रस्तुत निबंध अगदी स्वतंत्र असून दुसऱ्या कोणत्याही पुस्तकाच्या आधारे लिहिला नाहीं. यांत ज्या अनेक ग्रंथांतून आधार व उतारे घेतले आहेत त्याबद्दल ग्रंथकर्ता त्या ग्रंथांच्या कर्त्यांचा फार ऋणां आहे.

हा माझा पहिलाच प्रयत्न असून वाचकांनीं यांतील चांगला तेवढाच भाग घ्यावा आणि वाईट तेवढा टाकावा, अशी त्यांना सविनय प्रार्थना आहे.

मुंबई, ता०
५।११।१९००. }

ग्रंथकर्ता.

मोत्यांची किंमत त्यांच्या पाण्यावर अवलंबून असते. जें मोती रुपया दोन रुपयास मिळते, तेंच पाणीदार असले कीं, त्याची किंमत दसपट वाढते! त्याचप्रमाणें मनुष्याचें आहे. मनुष्याची किंमतही त्याच्या ज्ञानावर आहे. कित्येक विद्यार्जन करून ज्ञान संपादन करीत नाहींत, यामुळे त्यांची किंमतही फारशी वाढत नाहीं. परंतु कित्येक अगाध ज्ञान मिळवून श्रेष्ठता पावतात. लोकांस त्यांचा अभिमान वाटून ते त्यांचे एकसारखे गुणानुवाद गातात. पुष्कळ लोक त्यांच्या घोरणानें वागतात; त्यांचीं भाषणें ऐकण्यास फार आतुर असतात. ते गत ज्ञानास सर्व लोक दुःखानें विव्हल होतात! त्यांचीं स्मारकें करितात. परंतु दुसरे कित्येक लोक—अशांची संख्या हजारांनीं किंवा लाखांनीं असावयाची—केव्हां जन्मतात, कोठें रहातात, व केव्हां मरतात, याची कधीं कोणी विचारपूससुद्धां करीत नाहीं! याचें कारण हेंच कीं, नुसत्या मनुष्याची मुळींच किंमत नसून त्याच्या ज्ञानाची किंमत असते पशुकोटींत गोंवतां येतील इतके कित्येक लोक ज्ञानशून्य असतात व कित्येक देवकोटींत शोभतील येवढी त्यांची योग्यता असते. कित्येक ज्ञानपर्वताच्या शिखरीं पोहोचतात व कित्येक अज्ञानांधकारांत तसेच लोळत पडतात.

एका संस्कृत कवीनें मनुष्य व पशु यांची तुलना केली आहे. तो ह्मणतो:—

आहारनिद्राभयमैथुनं च सामान्यमेतत्पशुभिर्नराणाम् ।

धर्मो हि तेषामधिको विशषो ज्ञानेन हीनाः पशुभिः समानाः ॥

आहार, निद्रा इत्यादि विकार जसे मनुष्यास असतात तसेच पशूंसहि असतात. पशूपेक्षां मनुष्यास ज्ञानच कायतें अधिक असतें. पशुपक्ष्यांना परमेश्वरानें उपजत बुद्धि दिली आहे. तिच्या योगानें त्यांना आपणापुरतें ज्ञान असतें. आहार, निद्रा, भय इत्यादि विकार त्यांना कळत असून ते तेव्हापुरती तरतूद करितात. परंतु त्यापलीकडे त्यांना ज्ञान नसतें. जेव्हा हे काय आहे; त्यांतील वस्तुसंग्रह किती उपयुक्त

आहेत ; ज्ञानभांडार केवढे प्रचंड आहे ; मागल्या काळचे लोक कसे होते ; वगैरे गोष्टींचे त्यांना मुळीच ज्ञान होत नाही. परंतु परमेश्वराने मनुष्याच्या ठिकाणी जी बुद्धि ठेविली आहे, तिच्या योगाने त्यास वरील गोष्टी समजतात इतकेच नाही, तर यांहीपेक्षां अज्ञात अशा अनेक गोष्टींचे ज्ञान करून घेतां येते. परमेश्वराच्या खालेखाल मनुष्याची योग्यता मानली जात आहे, त्याचे कारण फक्त त्याची बुद्धिच होय.

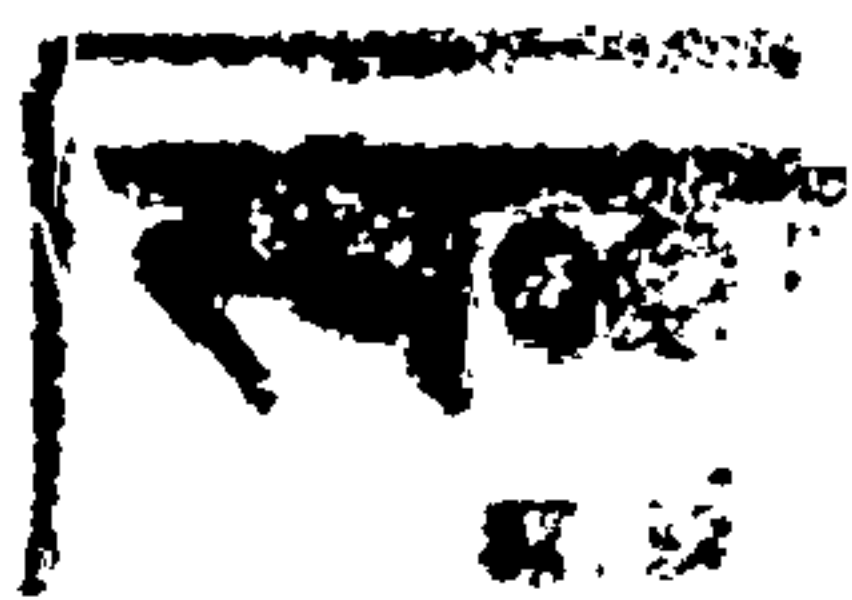
ज्ञान हे विद्याध्ययनापासून मिळते व विद्याध्ययनापासून जे अनेक फायदे होतात ते लॉर्ड बेकन याने फार उत्तम रीतीने सांगितले आहेत. तो म्हणतो विद्याध्ययनापासून मनाला आनंद होतो, भाषणाला शोभा येते व बुद्धिही वाढते. एकांतवासांत व निवांतस्थळीं असतां मनाची करमणूक करण्याला विद्या हेच मुख्य साधन होय. आपले संभाषण खुलवून देण्याला विद्या ही फार उपयोगी पडते. तसेच एकाद्या कामाचा विचार करून त्याची जेथल्यातेथे व्यवस्था करितां येण्याला फार उपयोग होतो.

विद्याध्ययनाने स्वाभाविक गुण पक्क होतात आणि अनुभवाने विद्याध्ययन पक्क होते. कारण आंगची बुद्धि ही आपोआप उगवलेल्या झाडांप्रमाणे आहे. त्या झाडाची खर्ची केल्याने ते जसे जोमदार होते, तसे आंगच्या बुद्धीवर विद्येचे कलम केल्याने तीही बळकट होते. कावेबाज लोक विद्येचा धिक्कार करितात; साधेभोळे लोक तिचे कौतुक मानतात व शहाणे लोक तिचा उपयोग करितात. ”

सोने जमिनीत मारितीत सांपडते. परंतु ते शोधून काढण्यास पुष्कळ परिश्रम करावे लागत असून खर्चही बराच येतो. जमीन जरी चांगली सुपीक असली, तरी तीत चांगले पीक येण्यास तिची पुष्कळ मशागत केली पाहिजे, तरच तिचा उपयोग होतो. नुसता छानदार संगमरवरी दगड असून पुतळा बनत नाही. तर पुतळा बनविण्यास तो दगड मोठ्या कुशलतेने कोरून काढला पाहिजे. त्याचप्रमाणे नुसती बुद्धि उत्तम असली तरी तिचा काय उपयोग ? तिजवर विद्येचा

संस्कार झाला तरच ज्ञान प्राप्त होतें. ज्ञान हें एकदम मिळत नाही. मधमाशी ज्याप्रमाणें महत्प्रयासानें मध गोळा करिते, त्याप्रमाणें तें थोड-थोडे संपादन करित गेलें पाहिजे. तें एक दोन दिवसांत मिळत नसतें, तर तें मिळविण्यास तपेंच्या तपें घालवावीं लागतात. ज्याचें ज्ञान त्याला; त्याची अदलाबदल करितां येत नाही. तसेंच स्वतःपरिश्रम केल्याखेरीज तें कधींही मिळत नाही. अशी स्थिति आहे, ह्मणूनच ज्ञानाची किंमत विशेष आहे. व त्याकरितां मनुष्ये येवढी खटपट करित आहेत.

सिंह, व्याघ्र, इत्यादि हिंस्र पशूंस मनुष्यांन अगदीं अंकित करून टाकिलें आहे. हत्ती, घोडे, उंट, इत्यादि पशूंस तो गुलामाप्रमाणें राबऊन घेत आहे. जमिनीची लागवड करून तींतून आपल्या चरितार्थाकरितां धान्य निर्माण करित आहे. खाणींतून मौल्यवान् धातु, दगड इत्यादि अनेक पदार्थ काढून तो आपल्या गरजा भागवीत आहे. तसेंच हिरे, माणकें इत्यादि रत्नें काढून तो आपलें शरीर सुशोभित करित आहे. ग्रंथ लिहून क्षणार्धांत नष्ट होणारे विचार अमर करून टाकीत आहे. वायु, प्रकाश, ध्वनि या तत्वांपासूनसुद्धां तो काम करून घेत आहे. विद्युत्, वाफ, इत्यादि शक्ति शोधून काढून त्यांच्या साहाय्यांन अनेक उपयुक्त कामें करून घेत आहे. आकाशाच्या पोकळींत पृथ्वीच्या पाठीवर किंवा पोटांत काय आहे, याविषयीं त्यानें बरीच माहिती मिळविली आहे. या व इतर अनेक गोष्टी त्यास साध्य झाल्या आहेत, याचें मुख्य कारण काय ?—तर ज्ञान.

भाग २ रा.

ज्ञानार्जनाचीं पांच साधनें.

ज्ञान मिळविण्याचीं एकंदर पांच साधनें असून त्यांपैकींच वाचन हें एक होय. वाचनाविषयीं लिहावयाचें ह्मणजे तदितर जीं ज्ञानार्जनाचीं चार साधनें आहेत, त्यांविषयीं प्रथम थोडेंसें सांगणें अवश्य आहे. ह्मणजे 'वाचन' हें किती सुलभ व उत्तम साधन आहे, हें वाचकांस सहज कळून येईल. शिवाय एकाच वेळीं दुसऱ्या सर्व साधनांचा नेहमीं उपयोग करून घेत गेल्यानें वाचकांचा विशेष फायदा होईल. — [१] अवलोकन, [२] संवाद, [३] वाचन, [४] भाषण आणि [५] मनन हीं पांच ज्ञानार्जनाचीं साधनें आहेत.

अवलोकन—आपण स्वतःविषयीं, दुसऱ्याविषयीं किंवा जगांतील कोणत्याही गोष्टीविषयीं जें मनःपूर्वक व बारीक रीतीनें निरीक्षण करतो, त्यास अवलोकन असें ह्मणतात. अवलोकन करण्याची संवय सर्वास असते असें नाही. सर्व मनुष्ये रात्रदिवस एकसारखे कांहीं तरी व्यवहार करीत असतात. परंतु आपण काय करीत आहों, कशाकरितां करीत आहों, त्यापासून काय परिणाम होईल, हें असेंच कां करावें, किंवा कां करूं नये, असे अनेक प्रश्न मनांत आणून आपल्या डोळ्यापुढें ज्या गोष्टी घडत आहेत, त्यांकडे विचारपूर्वक व शोधक दृष्टीनें पहाणारे असे फारच थोडे लोक असतात. पुष्कळ लोक डोळ्यांनीं पहातात; परंतु पहाण्यापलीकडे ते मुळींच विचार करीत नाहीत. अशा लोकांस अंतर्दृष्टि ह्मणजे काय हें जन्मांतही कळत नाही. बाह्यदृष्टीपेक्षां अंतर्दृष्टीची किंमत विशेष असून ती अवलोकनापासून प्राप्त होते. मोठे मोठे कवि, ग्रंथकार, मुत्सद्दी, तत्वज्ञानी, धर्मसंस्थापक

यांना अंतर्दृष्टि विशेष असते; आणि ह्मणूनच सामान्य जनांवर त्यांचे विशेष तेज पडते.

सृष्टि ही शिक्षणाची मोठी शाळा आहे. या शाळेत मनुष्यास जें शिक्षण मिळते, तें प्रत्यक्ष व अनुभविक असून मोठमोठ्या पाठशाळेत मिळालेलें शिक्षण त्यापुढें रद्द आहे. अवलोकनास आद्यस्थान द्यावयाचें; याचें कारण हें कीं, प्रत्यक्ष वस्तु पाहून व स्वतः विचार करून मनुष्य यथे ज्ञान संपादन करतो. तें मिळविण्यांत स्वतः परिश्रम केल्याने त्याची बुद्धि तीव्र होते व त्याला विचार करण्याची हळूहळू संवय लागते. दुसऱ्यांचें उच्छिष्ट ज्ञान संपादन करण्यांत बुद्धीस फारसें घर्षण पडत नसल्यामुळे ती फारशी विकास पावत नाही. अवलोकन हें सर्व काळीं व सर्व स्थळीं करितां येण्यासारखें असल्यामुळे त्यापासून सहज पुष्कळ ज्ञानप्राप्ति करून घेतां येते.

अवलोकनाची संवय लहानपणापासून लाविली ह्मणजे पुढें ती आपो-आप वृद्धिगत होते. मुलें लहानपणीं फार जिज्ञासु असतात. कोण-तीही गोष्ट पाहिली किंवा ऐकिली ह्मणजे तीं तिजविषयीं साहजिक अनेक प्रश्न विचारतात. अशा वेळीं त्यांच्या शोधक बुद्धीस योग्य वळण देऊन त्यांस अवलोकनाची संवय लावावी. अवलोकनाची संवय लागली ह्मणजे जगातील सर्व ज्ञानभांडार खुलें झालें असें समजावें. कवि किंवा कादंबरीकार हे ज्या गोष्टी पहातात, त्यांपासून ते साधारण मनुष्योपेक्षां अधिक ज्ञान संपादन करून घेतात. आणि त्याचमुळे त्यांचे ग्रंथ एवढे हृदयंगम होतात. आंग्ल कविवर्य शेक्सपियर यानें एके ठिकाणीं ह्मटलें आहे कीं, “अवलोकनशक्ति ही एक दिव्यदृष्टि आहे. ती ज्याला असेल त्याला दगडाधोंड्यांत, झाडापाल्यांत, प्रत्येक वस्तूमध्ये, कांहीं कांहीं—दुसऱ्याला दिसत नाही, ऐकू येत नाही, किंवा समजत नाही, असें—दिसते”. पण तें कोणाला जो अवलोकन करील त्याला. ज्याला अवलोकन ह्मणजे काय हें जन्मांतही ठाऊक नाही, अशाला मोठ्या पदार्थसंग्रहालयांत जरी नेऊन ठेविलें, तरी तो बापडा तथे काय अधिक शिकणार आहे !

झाडावरून फळ पडतांना पूर्वी अनेक लोकांनी पाहिलीं. परंतु त्यांत कोणासही विशेषसे वाटले नाही. परंतु असेच फळ पडतांना न्यूटन याने पाहिले, तेव्हां त्याने गुरुत्वाकर्षणाचा नियम शोधून काढला ! चुलीवर पदार्थ शिजत असतांना वाफेने भांड्यावरील झांकण हालते, ही गोष्ट दररोज पुष्कळांच्या पहाण्यांत आली होती. परंतु त्यावरून वाफेच्या यंत्राचा शोध लाऊन मनुष्यांच्या सुखांत भर घालण्याचे श्रेय जेम्स वॉट याने घेतले. गाईच्या अंचळावरील देवी पाहून डाक्टर जेनर याने गोस्तन देवीचा शोध लाविला ! अशा रीतीने लहानसहान गोष्टीवरून मोठमोठे शोध लागले, हे कशाचे फळ ? अर्थात् अवलोकनाचे !

२. संवाद—ज्ञानाने जे आपल्या बरोबरीचे किंवा आपल्यापेक्षां श्रेष्ठ असतात, अशा लोकांशी एकाद्या विषयावर बोलले असतांना दोन फायदे होतात. [१] आपली मते चुकीची आहेत किंवा बरोबर आहेत, हे कसोटीस लाऊन पहातां येते. [२] आणि आपणांस अधिक ज्ञान प्राप्त होते. आमच्या प्राचीन ग्रंथांत ठिकठिकाणी गुरूंचे विशेष वर्णन लिहिलेले आढळून येते. गुरु हे जिवंत विचारांचे भांडार होत. विद्यार्थ्यांची ग्राहकशक्ति पाहून किंवा त्यांच्या विचारांची मजल कोठवर जात आहे, हे पाहून ते उपदेश करतात. मनुष्यमात्रांस अगदीं एकाच लांबीरुंदीचे कपडे घालूं ह्मटल्यास ते ह्मणणे अगदीं हास्यास्पद होईल इतकेच नाही, तर तसे करणेही अशक्य होईल. त्याचप्रमाणे सहोधाचे आहे. मनुष्याचा अधिकार पाहून त्याप्रमाणे त्यास बोध केला पाहिजे. पाठ सांगतेवेळीं गुरु प्रथम आपल्या शिष्याच्या शंकांचे समाधान करतो, व नंतर त्यास पाठ चांगल्या रीतीने समजाऊन सांगतो. यामुळे विद्यार्थ्यांचे शिक्षण अगदीं पायाशुद्ध होते. लहानपणीं गुरुमुखाची फार आवश्यकता असते. गुरुमुखाशिवाय कोणत्याही विषयांत प्रवेश होणे अगदीं अशक्य होय.

प्राचीनकाळीं गुरूस अतिशय मान मिळत असे. याचे कारण हे कीं, पूर्वी ग्रंथ फार दुर्मिळ असल्यामुळे विद्वान् लोकांस ते पाठ करावे

लागत असत. हल्लीं प्रमाणें तेव्हां ग्रंथलेखनाची प्रवृत्ति नसल्यामुळें नवीन सुचलेले विचार विद्वान् लोक तोंडींच एकमेकांस कळवीत असत. अशा रीतीनें सर्व ज्ञानभांडार तोंडींच असल्यामुळें तें शिकण्यास गुरुचीच आवश्यकता असून गुरुशिष्यपरंपरेनें तें अस्तित्वांत रहात असे. उदाहरणार्थ, वेद हे जगांतील आद्य धर्मग्रंथ असून ते आज शेकडोंवर्षे केवळ ब्राह्मणांच्या * जिह्वाग्रीं होते. गुरुशिष्यपरंपरेमुळेंच ते अस्तित्वांत राहिले आहेत. उपनिषद् ग्रंथ गुरुशिष्यसंवादरूपानें लिहिलेले आहेत. ग्रीक तत्ववेत्ता साक्रेटीस हा संवादरूपानें आपल्या शिष्यवर्गास बोध करीत असे. यावरून गुरुशिष्यसंवादाचें पूर्वीं केवढें महत्त्व होतें याची साक्ष आज सहज पटत आहे.

अलीकडे छापण्याची कला निघाल्यापासून ग्रंथांची समृद्धि झाली असून गोरगरिवांससुद्धां ग्रंथ सुलभ झाले आहेत. परंतु त्यामुळें आतां गुरुमुखाची गरज राहिली नाही, असें नाही. विद्यार्थ्यांस शंका आली कीं, तिची निवृत्ति करण्यास गुरूची आवश्यकता आहेच. एकाद्या किंर झालीच्या भयाण जंगलांतून आपणास प्रवास करणें असून कांहीं वेळपर्यंत वाट चालल्यावर आपण भांबावलों आणि कोणीकडे जावें हें आपणास सुचेनासें झालें, ह्मणजे आपली काय स्थिति होईल? अशा वेळीं आपणास जर कोणी वाटाड्या भेटला आणि त्यानें उत्तम व सुलभ मार्गानें आपणास त्या जंगलांतून बाहेर काढिलें, तर आपणास केवढा आनंद होईल बरें! त्या वाटाड्याचे उपकार आपण कधींही विसरणार नाही! तद्वत्च गुरूचें होय. ते जगांतील खाचखळगे वगैरे अनेक अडचणी आपणास दाखवितात आणि आपणास सन्मार्गास लावतात.

जे आपले समवयस्क व सहाध्यायी सुद्धा असतील, त्याशीं वादविवाद केल्यानें कधींकधीं आपली शंकानिवृत्ति होऊन आपणास त्यांच्या ज्ञानाचा लाभ होतो. त्यांचे विचार आपणास कळतात व त्यांनाही

* यामुळेंच ब्राह्मणांस वेदमूर्ति ह्मणण्याचा प्रघात पडला असावा असें दिसतें.

आपल्या ज्ञानाचा फायदा मिळतो. आपले विचार नेहमी खरे आणि बरोबरच असतात असे नाही. मित्रांबरोबर त्याविषयी ऊहापोह केल्याने त्या विचारांत सत्य भाग किती आणि असत्य किती, हे तेव्हांच कळून येते. 'वादे वादे जायते तत्वबोधः' ही ह्यण सर्वत्र प्रसिद्ध आहे.

अवलोकनांत किंवा ग्रंथवाचनांत आपणास ज्या शंका येतात, त्यांचे निरसन गुरूशी किंवा मित्रांशी संवाद केल्याने तेव्हांच होते. कोणत्याही विषयासंबंधाने आपण विचार करीत असतांना आपणांस अनेक शंका येतात व आपले मन अगदी गोंधळून जाते. एखाद्या प्रचंड खडकाप्रमाणे त्या आपणांस दुर्गम वाटून आपले सर्व विचार ठिकच्याठिकाणी लुटपुटतात. आपली मति कुंडित होते. अशा स्थितीत आपणापेक्षां ज्ञानाने जो श्रेष्ठ अशा मनुष्याजवळ जाऊन त्यास आपले विचार कळवून त्याजकडून संशयनिवृत्ति करून घेतल्याशिवाय गत्यंतर नाही. याकरितां संवादाचे महत्व विशेष आहे.

वाचनः—गुरूचा समागम होऊन त्याशी संवाद करण्यास सर्वांस मिळते असे नाही. आणि कदाचित् असा दुर्मिळ योग घडून आला तरी तो फार दिवस टिकत नाही. दैववशात् आपणांस चांगले व हुषार मित्र मिळाले तरी आपली व त्यांची मैत्री नेहमी कायम राहिल, ते व आपण निरंतर एके ठिकाणीच राहू, असे कोणीही सांगू शकणार नाही. जशी स्थिति प्राप्त होईल त्याप्रमाणे मनुष्यास रहाणे भाग पडते. याकरितां सर्व स्थळी व सर्व प्रसंगी उपयोगी पडणारे असे ज्ञानाचे उत्तम साधन ह्मटले ह्यणजे वाचन होय. मनुष्य श्रीमंत असो वा दरिद्री असो, तो राजवाड्यांत राहो किंवा भिकारड्या झोंपड्यांत राहो, त्यास मित्र असोत किंवा नसोत, तो आपल्या वैभवशिखरी असो किंवा दुःखाने त्याचे काळीज होरपळून गेले असो, त्यास वाचनासारखे मनोरंजक आणि ज्ञानप्राप्तीचे सुलभ असे दुसरे साधन नाही.

ज्या गांवांत आपण रहात असू, तेथील विद्वान् लोकांशी परिचय करून त्यांपासून आपणांस ज्ञान संपादन करून घेतां येईल. परंतु

त्या गांवाशिवाय अन्य गांवीं व अन्य देशीं जे विद्वान् लोक रहात असतील त्यांचा व आपला परिचय कसा होणार? तसेंच आपले चार पांच मित्र खेरीज करून इतरांशीं वादविवाद करण्यास आपणास कसे सांपडणार? परंतु वाचनाच्या योगानें आपणास दूर दूरच्या लोकांशीं, आधुनिक व प्राचीन विद्वान् मंडळींशीं सहज परिचय करून घेतां येतो.

इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी, अमेरिका ह्या देशांतील, तसेंच आपल्या देशांत दूर प्रदेशीं रहाणाऱ्या ज्ञानसंपन्न मनुष्यांच्या ज्ञानाचा फायदा आपणांस बसल्या ठिकाणीं करून घेतां येतो. त्याकरितां आपणांस फिरावें लागत नाही किंवा देशान्तर करावें लागत नाही. तसेंच जे विद्वान् लोक जगांत पूर्वकाळीं होऊन गेले व विचाररूपानेंच आज जगांत हयात आहेत; अशा लोकांच्या ज्ञानाचा फायदा आपणास वाचनाच्या योगानें सहज करून घेतां येतो. होमर, व्हर्जिल, शेक्सपियर कालिदास या अलौकिक बुद्धीच्या पुरुषश्रेष्ठांस हें जग सोडून कित्येक शतके झालीं. त्यांची मृतशरीरे मातीशीं मिळून गेलीं, तरी ते विचाररूपानें जिवंत असून आपणांचरोबर बोलण्यास, हंसण्यास, आपणांस उपदेश करण्यास सदा तयार आहेत. त्यांनीं आपले उत्तमोत्तम विचार आपल्या ग्रंथांत लिहून ठेविले आहेत. मात्र आपण त्यांचे ग्रंथ वाचले ह्मणजे झालें.

पूर्वीं ग्रंथ फार दुर्मिळ असत. मोठमोठ्या संग्रहालयांतही दोनशें अडीचशेंपेक्षां क्वचित्च अधिक ग्रंथ असत. सर्व ग्रंथ हातानें लिहून काढावें लागत असल्यामुळे, ग्रंथ पहाण्याससुद्धां मिळत नसत, आणि याकरितां ते समग्र पाठ करावे लागत असत. अशी स्थिति असल्यामुळे गुरुमुख व संवाद हीं त्या काळीं ज्ञान मिळविण्याचीं मुख्य दोन साधनें असून त्यांची योग्यता सर्वत्र विशेष समजली जात असे; परंतु गाटेनबर्ग यानें छापण्याच्या कलेचा शोध लाविल्यापासून पूर्वींची सर्व स्थिति बदलली. जे ग्रंथ पूर्वीं पहाण्याससुद्धां मिळत नसत, ते अति स्वल्प किंमतींत सर्वास मिळूं लागले. नवीन ग्रंथ छापून भराभर निवूं लागले. यामुळे वाचनाची अभिरुचि वाढून वाचन हें ज्ञानप्राप्त करून घेण्याचें

मुख्य साधन झाले. ज्ञानसंपन्न लोकांत वाचनाची अभिरुचि वाढली. वाचन हा विषय फार मोठा असल्यामुळे व याच विषयाचे या निबंधात विवेचन करावयाचे असल्यामुळे, पुढे या विषयांतर्गत सर्व गोष्टींचे यथानुक्रमे विवेचन होईल. प्रस्तुत आपणास ज्ञानाचे जे चवथे साधन 'भाषण' त्याकडे वळले पाहिजे.

भाषण अथवा व्याख्यान:—एकच मनुष्य ह्मणेल की, मी वनस्पति-शास्त्र, भूगर्भशास्त्र, पश्चादिप्राणिशास्त्र, रसायनशास्त्र, खगोलशास्त्र इत्यादी अनेक शास्त्रे शिकेन तर ते त्याचे ह्मणणे अगदी वेडेपणाचे होईल. जगातील ज्ञानसंचय इतका वाढला आहे की, फक्त एकच शास्त्र घेऊन त्याचा अभ्यास करण्यास वर्षानुवर्षे घालवावी लागतात, तेव्हा कोठे त्या शास्त्रांत प्रवीणता प्राप्त होते. नंतर पुढे त्या शास्त्रासंबंधी नवीन ग्रंथ लिहिण्याइतकी किंवा नवीन शोध करण्याइतकी विद्वत्ता अंगी येते. असे जे ज्ञानसंपन्न लोक असतात, ते आपल्या आवडत्या विषयासंबंधाने व्याख्यान देतात. * त्या शास्त्रासंबंधाने प्राचीन किंवा अर्वाचीन ग्रंथां- रांची मते चुकीची दिल्यास किंवा त्या शास्त्राविषयी नवीन शोध लाविले असल्यास ते जनसमूहापुढे मांडण्यास भाषणासारखे दुसरे उत्तम साधन साधन नाही. कधीकधी अशा भाषणास उत्तरादाखल दुसरी भाषणे होतात. आणि मग वर्तमानपक्षांत वादविवाद चालू होऊन कांहीं काळाने सत्य तेवढ्या गोष्टी लोकांस कळतात.

कोणताही एकादा विषय घेऊन त्यावर कांही लोक आपल्या मंडळी- मध्ये व्याख्यान देतात. लहान लहान व उपयुक्त विषय घेऊन शिक्षक विद्यार्थ्यांस भाषणद्वारा त्या विषयासंबंधी माहिती करून देतात. धर्मोप- देशक भाषणद्वारा धर्मोपदेश करितात. कोणी एखादे सुरम्य स्थळ पाहिले असता किंवा कोणी अन्य देशांत जाऊन तिकडील लोकांच्या

* आपण यथेष्ट जेवणे । उरले अन्न ते वांटणे ।

परंतु वायां दवडणे । हा धर्म नव्हे ।

तैसे ज्ञानीं तृप्त व्हावे । तेचि ज्ञान जगासी सांगावे ।

तरतें बुडों न द्यावे । बुडत यासी ।

चालीरीती पाहून आला असतां त्या मनुष्याचीं व्याख्यानें होतात व त्यापासून श्रोतृवृंदास अनायासें पुष्कळ माहिती मिळते. भाषणाची प्रवृत्ति जरी पूर्वापार चालत आली आहे, तरी अलीकडे तिला बरेच प्रोत्साहन मिळालें आहे. भाषणाच्या शेवटीं व्याख्यात्यास प्रश्न विचारण्याची चाल पाश्चात्य देशांत आहे. तीपासून विशेष फायदा होतो. कारण, श्रोतृसमाजापैकीं कोणास कांहीं शंका असल्यास अथवा व्याख्यात्यापासून कोणास कांहीं विशेष माहिती पाहिजे असल्यास, ती त्यास तेव्हांच सहज मिळवितां येते.

जनसमूहाच्या मनांत कोणतीही गोष्ट भरवून देण्यास व तीसंबंधानें लोकांत चळवळ सुरू करण्यास व्याख्यानासारखें अन्य साधन नाही. डिमोस्थेनिस व सिसरो या प्राचीन गृहस्थांनीं आपल्या अलौकिक वाणीनें ग्रीक व रोमन राष्ट्रांस अगदीं हालवून सोडले. लोकांस जागृत करून त्यांच्या अंगांत वीरश्री उत्पन्न केली. हिंदुस्थानचा पहिला गव्हरनर जनरल वारन हेस्तिंगस याची पार्लमेंट सभेत चौकशी चालू असतांना एडमंड बर्क यानें जें अस्खलित व आवेशयुक्त भाषण केलें तें ऐकून खुद्द वारन हेस्तिंगस याच्या डोळ्यांत अश्रुबिंदु आले ! सर्व सभा अगदीं थक्क झाली, व बर्क सांगतो तें शब्दशः खरें आहे, असें सर्वास वाटले. केवढा हा भाषणाचा प्रताप ! फ्रान्स देशांत राज्यक्रांति होण्याचीं चिन्हे दिसूं लागलीं, तेव्हां सर्व युरोपखंडांत विद्वान् व राज्यधोरणी मंडळांत मोठी चर्चा होऊन विलक्षण चळवळ झाली. ती बर्क यास न आवडून तिच्या विरुद्ध त्यानें पार्लमेंटांत मोठ्या आवेशाचीं भाषणें केलीं परंतु भाषणाचा प्रभाव नियमित स्थळीं व नियमित प्रेक्षकांवरच कायतो पडणार व तो त्या प्रसंगाच्या मानानें अगदीं अल्प आहे, असें त्यास कळून आलें, तेव्हां त्यानें लागलेच कलम उचललें व असा उत्कृष्ट निबंध लिहिला कीं, त्याचा प्रसार सर्व युरोपखंडभर होऊन तें ऐकून राज्यक्रांतीची लाट जी सर्व राष्ट्रांवर लवकरच उसळणार होती, ती ठिकच्याठिकाणी नाहीशी झाली नाही तरी तिचा जोर कमी झाला. यावरून वक्तृत्वापेक्षा प्रसंगविशेषीं लेखनाचा प्रभाव फार मोठा आहे हें उघड आहे.

मनन :—पत्रनशक्तिच जर अंगांत नाही तर पौष्टिक पदार्थ खाण्या-पासून काय उपयोग ? ती अंगी असली ह्मणजे पौष्टिक पदार्थ पत्रवून त्यांतील सत्व आपलेसे करून टाकतां येते. तसेच दुसऱ्यांचे विचार आपलेसे करून टाकण्यास ते अगोदर ऐकिले पाहिजेत, किंवा वाचले पाहिजेत ; नंतर त्यांविषयीं मनन केलें पाहिजे, ह्मणजे ते विचार अगदीं आपलेसे होतात. नुसतें अवलोकन करून, वाचून, व्याख्यानें ऐकून किंवा वादविवाद करून कधींही भागावयाचें नाही. तीं ध्यानांत राहण्यास किंवा त्यांतील सत्यासत्य समजण्यास आपणास त्यांविषयीं विचार केला पाहिजे ; तरच तीं आपल्या मनांत उतरतील, ध्यानांत राहतील. नाहीतर हजारों व्याख्यानें ऐकिलीं किंवा भारेच्याभारे पुस्तके वाचलीं तरी त्यांपासून काडीएवढाही उपयोग होणार नाही.

कोणत्याही गोष्टींचा आपण जोंपर्यंत विचार करीत नाही, तोपर्यंत त्या आपणास कळत नाहीत. परंतु एकदां विचार करूं लागलों कीं, त्या गोष्टी सहज कळून येतात. तसेच ज्या गोष्टी दुर्बोध वाटून आपले विचार कुंठित होतात त्यांचाही विचाराच्या साहाय्यानें उलगडा होतो. बैलाची मान, घोड्याची छाती, लेहाराचा हात, तालीमबाजाचें शरीर, हीं सहवासानें अथवा संवयीनें जशीं घट्ट होतात, तशीं विचार करून करून विचारशक्ति वृद्धिंगत होते.

जगांत अनेक धर्म, अनेक पंथ, अनेक मते प्रचलित आहेत. तसेच सत्य आणि असत्य यांची अगदीं मिसळ झाली आहे. त्यांतून आपणास सत्य शोधून काढून सत्यावलंबन करावयाचें आहे. तरी आपणांस आपली विचारशक्ति वाढविली पाहिजे. विचारशक्ति ही ज्ञानज्योति असून इच्या साहाय्यानें सत्य काय, असत्य काय, हें आपणांस कळू लागते. अवलोकन करण्यांत, वाचनांत, किंवा वाद-विवाद करण्यांत आपण जेवढा वेळ घालवितों, तेवढाच वेळ आपण त्या गोष्टींचें मनन करण्यांत घालविण्याचा क्रम ठेविला, तर जें ज्ञान किंवा जो अनुभव मिळण्यास इतरांस वर्षेच्यावर्षे लागतात, तें आपणांस फारच थोड्या काळांत साध्य करून घेतां येईल.

भाग ३ रा.

ग्रंथ.

जेणें धारिष्ट चढे । जेणें परोपकार घडे ।

जेणें विषयवासना मोडे । त्या नांव ग्रंथ ॥

जेणें होय उपरती । अवगुण अवघे पालटती ।

जेणें चुके अधोगती । त्या नांव ग्रंथ ॥

रामदास.

प्रसिद्ध रोमन वक्ता सिसरो याने लेखनकलेविषयीं एके ठिकाणीं ह्मटलें आहे कीं, 'लेखनकला जर नसती तर मूळारंभीं जी जगाची स्थिति होती तिजपेक्षां पुढें पाऊल पडतें ना.' हें त्याचें ह्मणणें शब्दशः खरें आहे. अमेरिकेंतील तांबडे इंडियन, आफ्रिकेंतील झुलु किंवा आस्ट्रेलियांतील मोराई ह्या लोकांकडे पाहिलें आणि त्यांच्या स्थितीविषयीं विचार केला तर सिसरोचें हें ह्मणणें अगदीं खरें आहे, असें आपल्या पूर्ण अनुभवास येतें. आज एकुणविसावें शतक संपलें आहे, तरी त्यांची स्थिति अगदीं पहिल्याप्रमाणें आहे. आगगाड्या, तारायंत्रें, मुद्रणकला वगैरे अनेक शोध लागल्यामुळें जगाची उन्नति झपाट्यानें होत आहे. पूर्वीं राजवाड्यांतसुद्धां ज्या वस्तु क्वचित् पहाण्यास मिळत असत त्या यंत्राच्या साहाय्यानें अति स्वल्प झाल्यामुळें झोंपडींत सुद्धां आतां दृष्टीस पडूं लागल्या आहेत. जे ग्रंथ पूर्वीं महान् पंडितांसही पहाण्यास मिळत नव्हते, ते आतां स्वल्प किंमतींत मिळूं लागल्यामुळें गोरगरीबांस सुद्धां संग्रहीं ठेवितां येतात. अशीं सुखवृद्धीचीं अनेक साधनें प्राप्त झालीं असून झुलु किंवा मोराई लोक हे रानटी स्थितींत कां? शिकार करून भक्ष्य मिळवावें, आणि गवताची झोंपडी बांधून तींत रहावें, या पलीकडे त्यांना फारसें कां समजूं नये? याचें मुख्य कारण हें कीं, त्यांच्यांत लेखनकला नाहीं. मनुष्याच्या उत्कर्षाची किंवा उन्नतीची सर्व इमारत लेखनकलेवर उभारलेली आहे.

विचार हे आकाशातील विद्युल्लतेप्रमाणे चंचल व क्षणिक असतात. ते उद्भवतात आणि क्षणार्धात नाहीसे होतात ते उद्भवले ह्मणजे त्यांजविषयी विचार करून आपला अनुभव, ज्ञान व अवलोकन यांत त्यांना गोंवून टाकिले, तरच ते कांहीं काळ टिकतात. परंतु असे केल्यानेही ते फारसे टिकण्याचा संभव नाही. कारण ज्या मनुष्याच्या डोक्यांत ते असतील त्याचा अंत झाला की, त्याबरोबर तेही नष्ट होतात. लेखनकलेच्या योगाने विचारांस स्थिरत्व देतां येते व ते अमर करितां येतात. लेखनकला नसती तर आपण होमर, व्हर्जिल, प्लेटो, सिसरो इत्यादि ग्रीक व रोमन विद्वद्भ्रतनांच्या; व्यास, वाल्मीकि, कालिदास, रामदास, तुकाराम या आर्य कविवर्यांच्या; तसेच शेक्सपियर, मिल्टन, टेनिसन या आंग्ल कविश्रेष्ठांच्या सुरस, उत्तमोत्तम व मोलवान विचारांस मुकले असतों. त्या अलौकिक पुरुषांची मृण्मय शरीरे जरी नष्ट जाहाली आहेत, तरी ते विचाररूपाने जगांत अस्तित्वांत आहेत. * फार प्राचीन काळीं फिनिशियन्, आसिरियन् आणि इजिप्शियन् हे लोक बरेच सुधारलेले असून त्यांनीं अनेक नवीन नवीन शोध लाविले होते. परंतु त्या लोकांचे इतिहास लिहिले नसल्या कारणाने त्यांजविषयींचे बहुतेक ज्ञान नष्ट झाले असून, ते लोक जगांत होते किंवा नव्हते, याचा मागमूसही राहिला नाही असे ह्मटले तरी चालेल.

लॉर्ड बेकन याने ग्रंथाची जहाजांशीं तुलना केली आहे. नौकांच्या साहाय्याने जसा या देशांतला माल त्या देशांत आणि त्या देशांतला या देशांत आणतां येतो, तद्वत् या ग्रंथनौकांच्या साहाय्याने अन्य देशांतील ज्ञानभांडार आपल्या देशांत आणून आपल्या देशबांधवांस ज्ञानसंपन्न

*एका आंग्ल कवीने ह्मटले आहे :—

'Tis said that memory is age,
and that though dead, men are alive.
Removed from sorrow, care and strife,
They live because their works survive.

करितां येतें. इंग्लिश लोकांनीं या ग्रंथनौकांच्या साहाय्यानें आपल्या देशाच्या किनाऱ्यावर अगणित ज्ञान भांडार उतरून घेतले व त्याच आपल्या देशबांधवांस पूर्ण लाभ होईल अशा अनेक सोई केल्या. दुसरीं राष्ट्रेही याच कार्यां गुंतलेलीं आहेत. जगांत आमचें पाऊल पुढे पडोवें अशी जर आमची मनापासून इच्छा असेल, तर विचाररूपी मालानें भरलेल्या या ग्रंथनौका आहीं आपल्या देशांत आणून त्यांतील ज्ञानभांडार आपल्या देशबांधवांस वांटले पाहिजे.

गुरूची योग्यता सर्व देशांत विशेष मानितात. आहीं ह्यणतो ग्रंथ हे आपणांस गुरुस्थानीं होत. सॉक्रेटीस, प्लेटो, मार्कस ऑरालियस यांसारखे तत्वज्ञानी, गौतमबुद्ध, शंकराचार्य, येशूख्रिस्त आणि महंमद यांसारखे धर्मसंस्थापक तसेंच व्यास, वाल्मीकि, शेक्सपियर, मिल्टन यांसारखे कवि-वर्य यांनीं ज्या कार्यां आपले सर्व आयुष्य वेचले तेंच काम तें — जरी आज विद्यमान नाहींत तरी—पूर्वीपेक्षांहि अधिक प्रमाणानें करित आहेत. त्यांच्या विचारांचा किंवा उक्तींचा रिघाव एखाद्या भिकार झोंपड्यांपासून तो सुंदर दैदीप्यमान राजवाड्यापर्यंत झाला आहे. त्यांचे उत्तमोत्तम विचार त्यांच्या ग्रंथांत गोविले असल्यामुळे आपणांस वाटेल त्यावेळीं तें पाहण्यास किंवा ऐकण्यास मिळतात. पूर्वी ते जें कळकळीनें सांगत होते तेंच आज सांगत आहेत. सद्गुरु मिळणें फार दुर्घट असून त्याचा सहवास घडणें, हें तर फारच दुर्घट आहे. परंतु ग्रंथाचें तसें नाहीं. अल्प किमतीत ते आपणांस मिळतात. वाटेल त्यावेळीं सद्बोध करण्यास किंवा नवीन ज्ञान देण्यास ते तत्पर असतात. कधीं कुरकुरत नाहींत किंवा गुरुदक्षिणा मागत नाहींत. कधीं रुष्ट होत नाहींत किंवा सद्बोध करण्यास नाकारित नाहींत. ग्रंथाचा गौरव करावा तेवढा थोडाच होणार आहे.

शिकंदर बादशहानें सर्व पृथ्वी पादाक्रांत केली. अनेक देशचे राजे दातीं तृण धरून त्यास शरण आले. त्याच्यासारखें अपार वैभव दुसऱ्या कोणाचेंही नव्हतें. तो आशिया खंडांत विजयध्वज फडकावित असता इराणचा बादशहा दारियस याची अति मूल्यवान रत्नजडित पेटी त्यास

मिळाली. तेव्हां त्याच्या मंत्रिमंडळापैकीं एकानें त्यास प्रश्न केला कीं, “ या पेटींत ठेवण्याजोगी अशी योग्य वस्तु कोणती आहे? ” त्यावर बादशहानें उत्तर दिलें, ‘ हींत ठेवण्यालायक मजजवळ एक वस्तु आहे, ती कोणती ह्मणाल तर होमरचे ग्रंथ! ’ यावरून शिकंदर बादशहा होमर कवीच्या ग्रंथांस किती मान देत असेल याची कल्पना आमचे सुज्ञ वाचक सहज करतील.

ग्रंथ हे सन्मित्र होत. या सन्मित्रांचा सहवास केला असतां महा दुर्मिळ असे सुविचार आपणांस कळून येतात. त्यामुळें आपले विचार थोर व प्रगल्भ होतात इतकेंच नाही, तर आपल्या वर्तनक्रमावर त्यांचा सत्परिणाम झाल्यावांचून रहात नाही. आरिस्टाटल यानें एके ठिकाणीं ह्मटलें आहे कीं, जे मुलांस जन्म देतात, त्यांपेक्षां जे त्यांना शिक्षण देतात अशा लोकांस अधिक मान दिला पाहिजे. ‘ स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ’ असें कालिदासानें रघुवंशांत ह्मटलें आहे. कारण आई-वाप हे नुसते जीवित्व देतात; परंतु शिक्षक हे त्यांना सन्मार्गानें चालण्यास शिकवितात. शिकंदर बादशहा ह्मणत असे कीं ‘ फिलिपनें मला जीवित्व दिलें याबद्दल मी त्याचा जितका ऋणां आहे, त्यापेक्षां ज्यानें मला ज्ञानामृत पाजिलें आहे, त्या आरिस्टाटलचा मी अधिक ऋणी आहे. आरिस्टाटल व शिकंदर यांनीं शिक्षकांविषयीं जें लिहिलें आहे, तें ग्रंथास लाविल्यास अधिक शोभणार नाही काय ?

ग्रंथ हे कल्पतरु होत. या कल्पतरुपाशीं धैर्य मागा, शांति मागा, संपत्ति मागा, युद्धसामर्थ्य मागा, ईश्वरप्राप्तीचा मार्ग मागा, लोकांचीं मनें वळविण्याचें सामर्थ्य मागा, सर्व कांहीं हजर आहे. त्यांस मागील युद्धें, मागील लोकांच्या चालीरीति, त्यांच्या धर्मसमजुती वगैरे अनेक गोष्टी विचारा; ते सर्व सांगतील. तसेंच आकाशाच्या पोकळींत, पृथ्वीच्या पाठीवर, डोंगराच्या शिखरावर, समुद्राच्या तळाशीं काय आहे हेंही ते सांगतील. शत्रूस पादाक्रांत कसें करावें, दुष्टाची खोड कशी मोडावी, सत्संगति कशी जोडावी इत्यादि अनेक गोष्टी ते तुह्यांस समजावून

सांगतील! मात्र अनन्य भावानें तुह्मीं त्यांची सेवा केली पाहिजे. ते जें सांगतात तें लक्षपूर्वक ऐकिलें पाहिजे ह्मणजे झालें.

जगांतील सर्व वस्तूंचा नाश करण्याचा सपाटा काळानें एकसारखा चालविला आहे. परंतु उत्तम ग्रंथ या काळाच्या तडाख्यांतून वांचले आहेत इतकेंच नाही, तर जसजसा काळ जातो तसतसा त्यांचा कीर्ति-परिमल अधिकाधिक पसरत आहे. रामायण व महाभारत हे ग्रंथ सुमारे चार हजार वर्षांपूर्वी लिहिले गेले असून ते अद्याप जसेच्या तसेच आहेत. होमरकवीने 'इलियड' नामक ग्रंथ लिहिल्यास अडीच हजार वर्षे होऊन गेलीं असून अद्यापि त्या ग्रंथाचें एक अक्षरही नष्ट झालें नाही. प्लुटार्क यानें सुमारे एकुणवीसशें वर्षांपूर्वी जी चरित्र-माला लिहिली आहे, ती अद्यापि जशीच्यातशीच आहे. साक्रेटीस व प्लेटो या प्राचीन तत्ववेत्त्यांचीं भाषणें अद्याप आपणास जशीच्यातशींच वाचावयास मिळतात. या अवधींत कित्येक भव्य व सुंदर राजवाडे, दिव्य मंदिरे, सुरम्य उपवनें, पार विलयास जाऊन त्यांचा मागमूसही राहिला नाही! कित्येक पुरुष व राष्ट्रे उदयास आलीं व विनाश पावलीं! परंतु वर सांगितलेले ग्रंथ अजून जसेच्यातसेच कायम आहेत इतकेंच नाही, तर अनेक भाषांत त्यांचीं भाषांतरे होऊन त्यांचा अधिक प्रसार होत आहे. यावरून ग्रंथांस नाश नाही असें नाही. त्यांचा नाश त्यांतील विचारांवर अवलंबून असतो. विचार उत्तम असून त्यांत सत्याचा माग जितका अधिक तितका तो ग्रंथ अधिक काळपर्यंत टिकतो. कोत्या विचारांच्या ग्रंथाकडे कोणी पहात नसल्यामुळे ते वालवीच्या भक्ष्यस्थानीं पडून अल्प काळांतच नाहीसे होतात.

मुद्रणकला निघण्यापूर्वी ग्रंथ हातानें लिहून काढण्यास फार श्रम लागत असल्यामुळे ते दुर्मिळ असत. पाश्चात्य देशांत धर्मोपदेशकांच्या मठांत किंवा विद्यालयांत हस्तलिखित ग्रंथ असत त्यांची संख्या शें दीडशेंवर क्वचित्च असे. गेम्बलर येथील ऑलवर्ट नामक एका महंतानें जिवापाड श्रम करून व सर्व आयुष्यभर खपून अवघे दिडशें ग्रंथ जमविले

होते ; व त्याचा प्रचंड ग्रंथसंग्रह पाहून सर्व लोक आश्चर्यचकित होत असत. इ. स. १३०० पूर्वी आक्सफोर्ड येथील मोठ्या ग्रंथसंग्रहालयांत फारच थोडी लहानमोठी पुस्तके होती. तीं पेटींत बंद करून ठेविलीं असून पेटी साखळदंडानें बांधून टाकिली होती. मठांत रहाणारे जोगीलोक ग्रंथ लिहून थोडाफार पैसा मिळवीत.

ग्रंथ लिहून काढावे लागत असल्यामुळे त्यांना फार किंमत पडत असे. आपल्या देशांत शास्त्री, पुराणिक यांच्या घरीं ग्रंथांचा संग्रह असून ते बहुधा लोकांस ग्रंथ वाचावयास देत असत. ज्या शास्त्र्याकडे ग्रंथ अधिक, त्याला विशेष मान मिळत असे. श्रीमान लोकही थोडाफार ग्रंथसंग्रह करून गोरगरिवांस ग्रंथ वाचावयास देण्यांत विशेष पुण्य समजत असत. कित्येक पुरुष व क्वचित् स्त्रियाही ग्रंथलेखनाचा धंदा करून चरितार्थ चालवीत असत. त्याकाळीं कागद नसल्यामुळे भूर्जपत्र, ताडपत्र ह्या पानांवर ग्रंथ लिहिण्याचा प्रघात असे. ग्रंथाच्या शेवटीं बहुतकरून खालील श्लोक लिहित असत.

तैलाद्रक्षेज्जलाद्रक्षेद्रक्षेत् शिथिलबंधनात् ।

मूर्खहस्ते न दातव्यमेवं पुस्तकरक्षणम् ॥

यावरून ग्रंथांची काळजी पूर्वी किती घेतली जात असे, हें चांगलें व्यक्त होतें. त्रावणकोर, तंजावर, काश्मीर, जयपूर वगैरे अनेक ठिकाणीं पूर्वी मोठीं संस्कृत ग्रंथसंग्रहालये होती. श्रीनगर येथील राघवदास नामक रामाच्या देवालयांत ४९०० हस्तलिखित ग्रंथांचा संग्रह केलेला आढळून येतो. यावरून आमच्या लोकांस पूर्वीपासून विद्येची अभिरुचि विशेष आहे हें उघड दिसून येतें.

मुसलमान लोकांचें या देशांत आगमन होण्यापूर्वी सुधारणेच्या बाबतींत आमचें पाऊल अव्याहत पुढें पडत चाललें होतें. परंतु मुसलमानांचा या देशांत प्रवेश झाल्यापासून आम्हीं दुर्दैवाच्या महान् फेऱ्यांत सांपडलों ! देशांतील शांतता नष्ट झाल्यामुळे लोकांचीं मनें व्यग्र झालीं. कलाकौशल्य वगैरे बाबतींत शोध करण्याचें टाकून देऊन जो तो आप-

आपल्या फिकिरींत चूर झाला. अनास्थेमुळे पुष्कळ ग्रंथांचा नाश झाला. ' बळी तो कान पिळी ' ही स्थिति कित्येक शतकेपर्यंत चालू राहिल्यामुळे आमचे बहुत ज्ञानभांडार नष्ट होऊन आमची अवनति झाली. पोर्तुगीज किंवा फ्रेंच लोकांनी या बाबतींत मुळीच लक्ष्य घातले नाही. इंग्रजी लोकांचा अम्मल सुरू झाल्यापासून सर्वत्र शांतता झाली. ते स्वतः विद्याभिलाषी असल्यामुळे कर्नल टॉड, ग्राँट डफ, लॉर्ड एल्फिनस्टन, सर जॉन मालकम, मॉनियर विलियम्स, प्रो० म्यॉक्समुल्लर इत्यादि आंग्ल ग्रंथकारांनी इतिहासविषयक व धर्मविषयक अनेक ग्रंथ लिहून आह्मांस अत्यंत ऋणी करून ठेविले आहे.

लोकशिक्षणाचे काम सरकाराने हाती घेतले असून गांवोगांव शाळा स्थापिल्या आहेत. जिल्ह्यांतील मुख्य शहरीं आंग्ल भाषेच्या अभ्यासाकरितां वरिष्ठ शाळा स्थापिल्या असून प्रांतोप्रांतीं विद्यापीठे स्थापिली आहेत. ब्राह्मणापासून तों तहत अतिशूद्रापर्यंत सर्व जातींच्या लोकांस सरस्वतिमंदिराचे द्वार खुले झाले आहे! शिक्षण मिळतांच एका संस्कृत कवीच्या उक्तीप्रमाणे आमचे डोळे एकदम उघडले.

* अथास्य तत्त्वेषु कृतेऽवभासे
समुन्मिमीलेव चिराय चक्षुः ।

मराठी भाषेची जी इतके दिवस फार हेळसांड चालली होती, ती नाहीशी होऊन मराठी भाषा उर्जितावस्थेस आणण्याकरितां अनेक विद्वान् लोक मोठ्या आस्थेनें झटू लागले आहेत. मागील चाळीस पन्नास वर्षांत मराठी भाषेत चांगले ग्रंथ तयार झाले असून दिवसेंदिवस अधिक अधिक होत आहेत. हे आमचे सुदैवच समजले पाहिजे!

* टीप :—(अर्थ) याप्रमाणे तत्वांचा बोध होऊन त्याच्या हृदयांत ज्ञानप्रदीप उजळला असतां त्याचे फार दिवस मिटलेले डोळे जणूकाय एकदम उघडले.

भाग ४ था.

वाचनाची अभिरुचि.

तुका ह्मणे सर्व सुख त्या संगतीं । घडेल पंगतीं संताचिया.

तुकाराम.

सत्समागमाचा महिमा वर्णन करितांना साधुवर्य तुकाराम यानें सत्समागमापासून जें सुख मिळतें ह्मणून लिहिलें आहे, तेंच सुख उत्तम ग्रंथांच्या वाचनापासून मिळतें. खरा रासिक विद्वान् आपल्या पुस्तकालयांत बसून ग्रंथवाचनांत निमग्न झाला असतां, त्याला त्या वेळेस जें सुख होतें, त्यापुढें राज्यवैभवही तुच्छ आहे. सुप्रसिद्ध आंग्ल इतिहासकार गिबन यानें एके ठिकाणीं ह्मटलें आहे कीं, “ मला जरी सर्व हिंदुस्थानची संपत्ति कोणी देऊं केली, तरी मी आपली वाचनाची आवड दुसऱ्या कोणास देणार नाहीं ”. तसेंच सर जान हर्शल याला वाचनाची केवढी गोडी होती, हें त्याच्या एका वाक्यावरून स्पष्ट कळतें. तो ह्मणतो, “ ज्या गोष्टीच्या छंदानें सर्व अवस्थांत माझी समाधानवृत्ति राहिल, माझ्या सर्व आयुष्यक्रमांत जिच्यायोगानें मला सुख होईल आणि सर्व तापापासून माझें संरक्षण होईल, अशी गोष्ट परमेश्वराजवळ मागण्याचा मला प्रसंग आला, तर मी ‘ वाचनप्रियता ’ मागेन. मग मला सर्व गोष्टी प्रतिकूल झाल्या आणि सर्व जग जरी मजवर फिरलें तरी त्याची मी चिंता करणार नाहीं.” मोठमोठे कवि, ग्रंथकार, तत्त्ववेत्ते, हे जबर शत्रुणार होऊन गेले. वाचनाची सवय लागल्याशिवाय जगांत मोठेपण मिळणें दिवसेंदिवस अशक्य झालें आहे.

बुद्धि ही तिजोरीप्रमाणें आहे. तिजोरी असून तींत ठेवण्याकरितां हिरे, माणकें, मोत्यें इत्यादि मौल्यवान वस्तु पाहिजेत. नुसती तिजोरी असून काय उपयोग ? ‘ ज्ञानावीण जी जी कळा । ती ती जाणावी

अवकळा ' असे एका महाराष्ट्र कवीने ह्मटले आहे. बुद्धि ही ओसा जमिनीप्रमाणे आहे. जमीन कितीही चांगली असली, तरी तिचे मशागत केली पाहिजे, तीतील कांटेरी झाडे काढून टाकून तीत चांगले झाडांची लागवड केली पाहिजे ह्मणजे मग तेथे सुंदर उपवन बनते जशी जमिनीची तशीच बुद्धीचीही मशागत केली पाहिजे. मनुष्याचे किंमत ही त्याच्या ज्ञानावर असते. जेवढे ज्ञान अधिक तेवढी त्याचे किंमत अधिक. ज्ञानाच्यायोगाने मनुष्ये देवपणा पावली आहेत आपली योग्यता वाढविणे हे प्रत्येक मनुष्याच्या हार्ती असते. स्वकष्टाने मनुष्याची जेवढी योग्यता वाढते, तेवढी दुसऱ्या कशानेही वाढत नाही ! ' नर करणी करेसो नरका नारायण होय '. ही ह्मण सुप्रसिद्ध आहे ; व इची सत्यता जगांत श्रेष्ठपणा पावलेल्या मनुष्यांचे चरित्रे वाचली असतां सहज कळून येणार आहे.

ज्ञान संपादन करण्याचे सुलभ व उत्तम साधन वाचन होय. एका ल्याटीन कवीने वाचनाचा महिमा फारच चातुर्याने एका वाक्यांत वर्णन केला आहे. तो ह्मणतो ' वाचन मनुष्याचे वर्तन सुधारते. त्याला रानटीपणांत राहू देत नाही. ' वाचनाच्यायोगाने मनुष्यास अल्प काळांत जेवढे ज्ञान मिळवितां येते, तेवढे कोणत्याही अन्य साधनाच्यायोगाने मिळवितां येणार नाही. जे ज्ञान मिळविण्याकरितां पूर्वीच्या लोकांस वर्षानुवर्षे स्वपावे लागले, ते आपणांस सहज मिळवितां येते. तसेच त्यांना जे ग्रंथ पहाण्यासमुद्धां मिळत नसत, असे अमूल्य ग्रंथ सुदैवाने हल्लीं अगदीं सुलभ झाले आहेत. मात्र आपणांस वाचनाची अभिरुचि पाहिजे ह्मणजे झाले. सिसरोची भाषणे मिळविण्याकरितां फ्रान्स देशाहून रोम शहरीं वकील पाठविण्यांत आला होता. आत्मज्ञानविषयी व अन्य जन्माविषयी पौरस्त्य देशांतील मतांचा शोध करण्याकरितां लायकरगस आणि पिथ्यागोरस यांना इजिप्त, इराण आणि हिंदुस्थान ह्या प्रदेशांत स्वतः फिरावे लागले. ज्या ज्ञानविषय सोलन आणि प्लेटो यांची कीर्ति सर्व देशभर दुमडुमत होती, ते ज्ञान संपादन करण्याकरितां त्यांना इजिप्तची सफर करावी लागली. ते

ासिक गोष्टींची माहिती मिळविण्याकरितां प्रसिद्ध इतिहासकार स्ट्रुचाब्रो आणि हेरोडोटस यांना प्रवास करावे लागत असत इतकेंच नाही, तर वासांत त्यांना त्या प्रदेशाची भूगोलविषयक माहिती मिळवून टिपून वणें भाग पडे. या गोष्टी वाचल्या ह्मणजे हल्लीं किती सोई झाल्या आहेत त्यांची वाचकांस सहज अटकळ करितां येईल.

वाचनाच्यायोगानें ग्रंथांतील विचारांचा ठसा आपल्या मनावर उमटतो. त्यामुळें आपल्या विचारांत भर पडून ते बरे किंवा वाईट बनतात, व विचार बदलले ह्मणजे त्याप्रमाणें आपलीं मते बदलतात. आणि मतांचें पर्यवसान शेवटीं आपल्या वर्तनांत होतें. सारांश, चांगलीं पुस्तकें वाचण्याचा क्रम ठेविला असतां आपलें वर्तन चांगलें होतें. सद्गुणाविषयीं भक्ति व दुर्गुणाविषयीं तिटकारा आपल्या मनांत उत्पन्न होतो. इहलोकींची यात्रा आपणास सुखकर होऊन परलोकीं सद्गति होते.

२ वाचनाच्यायोगानें मनोरंजन होऊन ज्ञानप्राप्ति होते. कोणाची संपत्ति जाऊन तो दरिद्री झाला असेल; कोणाची सुस्वरूप स्त्री अथवा जीवापेक्षांही पलीकडे असा एकुलता एक मुलगा निवर्तला असेल; कोणास व्यंगता आली असेल; कोणास सन्मित्रवियोग झाला असेल; अथवा असाच दुसरा कोणता तरी प्रसंग कोसळून कोणास फार दुःख झालें असेल किंवा आपलें जीवित कंटाळवाणें झालें असेल; अशा वेळीं सर्व दुःखाचा परिहार होण्यास वाचनासारखें उत्तम साधन नाही. कानफ्यूशीयस स्वतःविषयीं लिहित असतां ह्मणतो की “मी आस्थेनें ज्ञान संपादन करीत असतांना अन्नपाणी विसरलों होतो. तेंच ज्ञान संपादन केल्यावर जो मला आनंद झाला, त्यांत मी आपलें दुःख विसरून गेलों. वृद्धापकाळ मजला गाठीत आहे, याचें मजला भानही राहिलें नाही.” वाचनांत मन व्यापृत असल्यामुळें दुःखवेग कमी होतो. जग क्षणभंगुर असून या भवसागरांत मनुष्यावर अनेक विकट प्रसंग नेहमीं असतात, असे विचार मनांत येऊन आपणास दुःखाचा विसर पडतो. इतकेंच नाही तर तें दुःख सहन करण्याइतकें धैर्य आपल्या अंगीं वाचनाच्यायोगानें येतें.

आळस हा मोठा दुर्गुण आहे. आणि तो आमच्या लोकांच्या अगदी हाडीमासीं खिळला आहे. 'आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महारिपुः' मनुष्याच्या शरीराला आळस हा महान रिपु आहे असें भर्तृहरिनें एक ठिकाणीं ह्मटलें आहे. आळस गुन्हा समजून आळशी लोकांस ग्रीक लोक शिक्षा करीत असत; परंतु आळसाने आह्मांस अगदीं खाऊ टाकिलें आहे. पोटास मिळविलें पाहिजे ह्मणूनच आमचे लोक उद्योग करितात असें ह्मणावें लागतें; नाही तर त्यांनीं उद्योगच केला नसता थोडे फार शिकून एखादी नौकरी मिळवावयाची किंवा घरीं चालत असलेला धंदा तसाच पुढें चालवावयाचा. तेवढें केलें ह्मणजे आपली इतिकर्तव्यता आटपली! असें समजून बाकी राहिलेली वेळ कित्येक नाच तमाशांत किंवा गप्पागोष्टींत, कित्येक झोंपा काढण्यांत व कित्येक आळसांत घालवितात. पैशापेक्षांही अमोल असा वेळ ते दररोज किती तरी फुकट दवडितात! परंतु त्या वेळेचा कांहीं तरी उपयोग करावा असें कधींही त्यांच्या मनांत येत नाही. शाळेंत जीं काय दोन चार पुस्तके वाचण्यांत आलीं असतील तेवढींच. शाळा सोडल्यावर पुस्तकांकडे ते हुंकूनसुद्धां बघत नाहीत. पुस्तक न उचडण्याविषयीं जणू काय ते शपथच वाहतात! जगांत काय चाललें आहे, हें त्यांना कधींही कळत नाही. तसेंच आपल्या भाषेंत इतिहास, काव्य, निबंध, कादंबऱ्या इत्यादि ग्रंथांत चांगले ग्रंथ कोणते यांचीं नांवेसुद्धां त्यांना माहीत नसतात. नुसतीं नांवेही जेथें माहीत असण्याची मारामार, तेथें त्या ग्रंथांचें वाचन कसलें! आमचे सुतार, सोनार, लोहार, तेली, तांबोळी, साळी, माळी, शेतकरी इत्यादि अनेक लोकांकडे पाहिलें ह्मणजे आह्मीं ह्मणतो याची सत्यता सहज दिसून येईल. त्या लोकांस नुसतें ट-फ-च जर येत नाही, तर पुस्तके वाचण्याची गोष्ट दूरच राहिली! एखाद्या सुंदर राजवाड्यांत किंवा सुरम्य उपवनांत आंधळ्यास नेलें असतां जसा त्यास आनंद व्हावयाचा नाही, तद्वत्च या आमच्या निरक्षर बंधूंची स्थिति होय! पुस्तकांत सांठवून ठेविलेल्या ज्ञानामृताचा अंशतः लाभ झाल्यामुळे विद्वान् लोकांस जो आनंद होतो, तो या भित्राऱ्यांस काय बरें ठाऊक!

ज्यांना लिहिणें वाचणें येत नाही किंवा विद्येचा ज्यांना गंध नाही, अशा अशिक्षित किंवा अडाणी लोकांची ही स्थिति झाली. आतां सुशिक्षित ह्यणविणाऱ्या लोकांस वाचनाची कितपत आवड असते हें पाहिलें पाहिजे. विश्वविद्यालयाची प्रवेशपरीक्षा पास झाल्यावर अथवा एखादी नौकरी मिळवून पोटाचा व्यवसाय करूं लागल्यावर आमचे बहुतेक तरुण लोक पुस्तकांची रजा घेतात. वर्षानुवर्षे ते पुस्तक उघडीत सुद्धां नाहीत. एकादुसरे शिल्ले वर्तमानपत्र वाचलें तर वाचलें, नाहीतर त्याचीही त्यांना मुळीं आपेक्षा नसते. त्यांच्या घरांतील सांदीकोपऱ्यांत कोठें पूर्वीची चार पांच जुनाट पुस्तके पडून राहिलीं असलीं तर तीही वाळवीच्या भक्ष्यस्थानीं पडतात. नवीन उपयुक्त पुस्तके पैसे खर्चून संग्रहीं ठेवण्याची बुद्धि तर दूरच; परंतु तीं पुस्तकालयांतून किंवा मित्रांकडून आणून वाचावीं, येवढीसुद्धां त्यांना अभिरुचि नसते! कामधंदा केल्यावर बाकीचा वेळ ते गंजिफा, पत्ते, बुद्धिबळ किंवा त्रिजिक खेळण्यांत, विड्या फुंकण्यांत किंवा गप्पा मारण्यांत घालवितात!! आणि त्यांतच ते आपणांस धन्य समजतात!!!

ज्यांना विद्येचा गंध नाही अशा लोकांकडून काळाचा अपव्यय होत असल्यास त्यांत त्यांचा फारसा दोष नाही. परंतु जे आपणांस सुशिक्षित ह्यणवितात, वेळेची किंमत ज्यांना पूर्ण माहित आहे, अशा लोकांनीं वेळेचा दुरुपयोग करणें, हें खरोखर त्यांना अगदीं लाजिरवाणें होय! ही शोचनीय स्थिति कधीं नाहीशी होईल ती होवो!

पाश्चात्य राष्ट्रांत जी जागृति दिसून येते व येवढी ज्ञपाट्यानें जी त्यांची उन्नति होत आहे, याचें कारण त्यांची वाचनप्रियता होय. तिकडील लोहार, सुतार, काम करणारे गजूर इत्यादि गरीब लोकही आपला धंदा आटोपून वर्तमानपत्रें, मासिकपुस्तके, ऐतिहासिकग्रंथ, सुरस कादंबऱ्या व धर्मविषयक व्याख्यानें वाचण्यांत आपला कालक्षेप करितात. आपल्या अल्प मिळकतींतून चांगलीं पुस्तके विकत घेऊन त्यांचा संग्रह करितात. त्यामुळे ग्रंथकर्त्यांस चांगले उत्तेजन मिळून ते उत्तम उत्तम ग्रंथ तयार

करितात. सरजॉन लॉक यानें एके ठिकाणीं ह्मटलें आहे कीं, पुढील पिढींत वकील, वैद्य, प्रोफेसर यापेक्षां कारागीर, शिल्पकार, व मजूर हे अधिक वाचणारे निघतील; आणि असें होणें अगदीं इष्ट आहे. वाचनपासून पाश्चात्य लोकांचें पुष्कळ कल्याण झालें आहे आणि त्या बाबतींत आहीं त्यांचेंच अनुकरण करणें हें अगदीं श्रेयस्कर होणार आहे.

सुप्रसिद्ध निबंधकार लॉर्ड बेकन यानें ह्मटलें आहे कीं, “ वाचनानें मनुष्य निष्णात होतो, भाषणानें हजरजबाबी होतो, आणि लेखनाच्या योगानें त्याच्या अंगीं टापटीपपणा येतो ”. मनुष्य निष्णात असण्यासुद्धा तो बहुश्रुत असावा लागतो. आणि वाचनाच्या योगानें बहुश्रुतपणा अंगीं येतो. जगांत दोन प्रकारचे लोक असतात. एक वयोवृद्ध आणि दुसरे ज्ञानवृद्ध. वयोवृद्ध असतात त्यांना कालपरत्वे वृद्धत्व येतें. परंतु जे ज्ञानवृद्ध असतात त्यांचें वय जरी लहान असलें तरी बहुश्रुतपणामुळे त्यांचे विचार प्रगल्भ असतात, व त्यांना जगाचा अनुभव विशेष असतो. आर्यधर्मशास्त्रा मनु यानें लिहिलें आहे:—

* न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः ।

यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥

वाचन हें ज्ञान मिळविण्याचें सुलभ व उत्कृष्ट साधन आहे, हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. जॉन स्टुअर्ट मिल्ल यानें एके ठिकाणीं लिहिलें आहे. ‘ मी अगोदर पंचवीस वर्षे जन्मून जितकें ज्ञान मला झालें असतें तितकें बापाच्या शिक्षेमुळे झालें ’. आयुष्याचा अपव्यय होऊ नये ; थोड्या काळांत आपणांस पुष्कळ ज्ञान प्राप्त व्हावें याकरितां लहानपणापासून वाचनाची संवय लागली कीं, आपण निरनिराळे ग्रंथ पाहूं लागतो व नवीन ज्ञान संपादन करण्याची आपणांस गोडी लागते

वाचनापासून जे अनेक फायदे आहेत, त्यांतील मुख्य मुख्य येंथें सांगणें अवश्य आहे. वाचनापासून मनोरंजन होऊन ज्ञानप्राप्ति होते.

* अर्थ:—नुसते केंस पांढरे झाल्यानें मनुष्यास वृद्धत्व येत नाही. जो ज्ञानी आहे तो अल्पवयस्क असला तरी त्याला देवादिकही वृद्ध मानितात.

पूर्वीच्या लोकांचा अनुभव मिळून त्याचा आपणास फायदा होतो. मन आळशी न राहतां उद्योगांत गुंतलेले रहाते. विचारशक्ति जागृत होऊन ज्या गोष्टी पूर्वी आपणास कळत नसतात, त्या आपोआप कळू लागतात. दुर्गुणी लोकांविषयी तिरस्कार उत्पन्न होतो. सत्समागमाचा लाभ होऊन आपले वर्तन सुधारते. आपल्या अंगचे नैसर्गिक दुर्गुण नाहीसे होतात. अंगीं विनय व नम्रत्व येते. असत्याचा द्वेष व सत्याविषयी प्रीति उत्पन्न होते. विवेक उत्पन्न होऊन आपणांस आपली खरी योग्यता समजते. भूतदया अंगीं येते. इहलोकीं सुख मिळून परलोकींही सद्गति मिळते. इत्यादि अनेक फायदे होतात आणि ह्मणूनच मोठमोठ्या लोकांनीं वाचनाचे येवढे पोवाडे गाइले आहेत !

भाग ५ वा.

वाचावे कसे ?

मागील भागांत पुस्तकांचे पुष्कळ वर्णन करण्यांत आले आहे. पुस्तके वाचावीं कशीं, ही गोष्ट चांगल्या रीतीनें समजाऊन घेऊन नंतर तीं वाचलीं असतां त्यापासून फायदा होतो. परंतु या गोष्टीकडे बहुधा कोणी फारसें लक्ष देत नाहीत. पुस्तक हातीं पडलें ह्मणजे तें कसेतरी वाचून एकदांचें संपवून टाकलें ह्मणजे झालें. नवीन पुस्तक पाहिलें ह्मणजे ते वाचण्यास प्रथम त्यांना फार उत्सुकता वाटते. परंतु ती उत्सुकता लवकरच नाहीशी होऊन पांचपंचवीस पानें वाचलीं ह्मणजे त्यांना अगदीं कंटाळवाणें होतें. अर्धेच पुस्तक वाचून तें टाकून देतात, किंवा आपणांवर हें एक मोठें ओझे येऊन पडलें आहे, असें समजून मोठ्या कष्टानें ते पुस्तक कसें तसें तरी संपवितात. अशा रीतीनें पुस्तके वाचण्यापेक्षां तीं न वाचलेलीं बरीं. त्यापासून वाचणारांस फायदा होत नाहीच, परंतु उलट वाचनाचे श्रम होऊन जीव मात्र अगदीं कंटाळवाणा होतो. पुस्तके वाचतेवेळीं मुळींच कंटाळा न येतां मनास करमणूक होईल, भाराभर पुस्तके न वाचतां थोड्या पुस्तकांपासून अल्प काळांत आपणांस पुष्कळ ज्ञान कसें करून घेतां येईल, हें या भागांत समजून सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे.

अन्न पचन होण्यास अन्न बेतांचेंच खाल्लें पाहिजे. तें सावकाश खाऊन त्याचें चांगलें चर्वण झालें पाहिजे. ह्मणजे तें पचते. परंतु तेंच अन्न जर जास्त खाल्लें, त्याचें चांगलें चर्वण झालें नाही, तर अपचन होईल; इतकेंच नाही तर त्यापासून प्रकृति बिघडून आमांश होईल. त्याचप्रमाणें वाचनाचें आहे. आपलें मन जोपर्यंत शांत असून वाचनापासून त्याला कंटाळा येत नाही, तोपर्यंतच वाचन चांगलें.

परंतु मन व्यग्र होऊन कंटाळवाणे झाल्यावर वाचले असता त्यापासून फायदा तर होत नाहीच, परंतु उलटा मेंदूम त्रास मात्र पुष्कळ होतो. असाच क्रम कांहीं दिवस चालू असल्यावर मेंदू विवडून त्याचा स्मरण-शक्तीवर अनिष्ट परिणाम होतो! 'खादाडाला चव नाही' अशी एक ह्मण आहे; त्याचप्रमाणे अति वाचणाराला शब्दमौष्ट्य, विचारसौंदर्य, शब्दमाधुर्य वगैरे फारच थोडे कळते. अति वाचणे चांगले नसून ते बेतानेच असणे बरे.

हल्लीं हजारों पुस्तके दरवर्षी छापून प्रसिद्ध होतात. मोठमोठ्या पुस्तकालयांत वाचण्याकारितां लक्षावधि पुस्तके ठेविलेलीं असतात. शाळा, पाठशाळा शहरांशहरीं स्थापन होऊन विद्येचा प्रसार मोठ्या झपाट्याने होत आहे. खरी विद्येची अभिरुचि ज्याला असेल त्याला पूर्वीपेक्षां हल्लीं किती तरी अधिक सोई झाल्या आहेत. अशी स्थिति असून थ्युसिडायडीससारखे इतिहासकार होमर व्हर्जिलसारखे कवि, आरिस्टाटल व प्लेटो यांसारखे तत्ववेत्ते हल्लीं कां निपजून नयेत? या पूर्वीच्या लोकांस शिक्षणाच्या फारशा सोई नव्हत्या. फार तर काय, त्यांना ग्रंथसुद्धां फारसे अवलोकन करण्यास मिळत नसत! आणि असे असून ते येवढे विद्वान कसे? याचें कारण हेंच कीं, ते मोठ्या आस्थेने शिकत असत. ग्रंथांचा अभ्यास फारच मन लावून करीत असून कोणत्या ग्रंथांत कोठें काय लिहिलें तें त्यांस अगदीं मुखोद्गत असे. हल्लींप्रमाणे त्यांची विद्या केवळ पुस्तकी नव्हती. ते जे कांहीं थोडे शिकत, त्यावर ते पुष्कळ विचार करीत असत. त्यामुळे त्यांच्या बुद्धीस घर्षण होऊन ती विशाल होत असे. ते स्वयंप्रकाशित असून परप्रकाशाचा त्यांच्या अंगी फारच थोडा अंश असे. लोहाराचा हात, डांकवाल्यांचा दम, कारकुनाची मांडी, हीं जशीं संवयीच्या योगाने घट्ट होतात, तसेच बुद्धीचेहि आहे. विचाराच्या योगाने ती बळकट होऊन तिला सोज्वळता येते.

नुसतीं भाराभर पुस्तके वाचण्यांत कांहीं अर्थ नाही. जे भाराभर पुस्तके वाचतात त्यांचे विचार अगदीं उथळ असून त्यांची बुद्धि क्वचि-

तुच खोल असते. 'पुढें पाठ आणि मार्गें सपाट' अशी त्यांची स्थिति असते. एका प्रसिद्ध फ्रेंच ग्रंथकारापाशी फारच थोडा पुस्तकसंग्रह असल्यावद्दल कोणी त्यास हांसलें, तेव्हां त्यानें उत्तर दिलें कीं, 'जेव्हां पुस्तकाची मला जरूर लागते, तेव्हां मी तें तयार करतो.' सर्व हिंदुस्थानांत ज्याच्या विद्वत्तेची ख्याति आहे, अशा एका विद्वान् गृहस्थाच्या घरीं लेखक गेला असतां, तेथें त्यास सरासरी वीस पंचवीसच पुस्तकें दिसलीं! यावरून हें उघड आहे कीं, पुस्तकें थोडीं वाचलीं असतां पुरेशीं होणार आहेत. परंतु तीं सावकाश आणि विचारपूर्वक वाचलीं पाहिजेत आणि जेणेंकरून त्यांतील पुष्कळ भाग आपल्या ध्यानांत राहिल अशी काळजी घेतली पाहिजे.

पुस्तक वाचण्यास हातीं घेण्यापूर्वीं तें कोणत्या विषयासंबंधीं आहे, त्याचा कर्ता कोण आहे, हें पहावें. तसेंच नांवास अनुसरून पुस्तकांत विषय प्रतिपादन केला आहे कीं नाहीं, हेंही पहावें. कधीं कधीं नांव भलतेंच आणि आंतील विषय भलताच, असेंही आढळून येतें. * नंतर प्रस्तावना वाचून पहावी. प्रस्तावनेंत ग्रंथकर्ता आपल्या पुस्तकाविषयीं तें लिहिण्यास काय कारण झालें तें कशाच्या आधारानें लिहिलें इत्यादि अनेक गोष्टींविषयीं उल्लेख करित असतो. ज्याप्रमाणें एका गृहस्थाची दुसऱ्या गृहस्थाशीं ओळख करून देतेवेळीं आपण त्या गृहस्थांविषयीं प्रथम थोडक्यांत माहिती सांगतो, त्याचप्रमाणें आपलें पुस्तक जनसमूहापुढें मांडतांना ग्रंथकर्ता प्रस्तावनेंत पुस्तकाविषयीं बरीच माहिती सांगतो. येवढें पहाणें झाल्यावर त्या पुस्तकाविषयीं कोठें काय टीका झाली होती, ती ध्यानांत आणावी किंवा पहावी. नंतर मधून मधून कांहीं पानें वाचून पहावीं, ह्मणजे आपणांस ग्रंथकाराची भाषासरणी विचारसौंदर्य वर्णनशैली ही कशीं काय आहेत, तें कळून येईल. जर ग्रंथकाराची

* टीप:—पूर्ण ग्रंथ पाहिल्यावरिण । उगाच ठेवी जो दूषण ॥
तो दुरात्मा दुरभिमान । मत्सर करी ॥

भाषा नीरस असून विचारसौंदर्य, वर्णनशैली वातावेताचीच असेल; दुसऱ्यांचे विचार मदतीस घेऊनच पुस्तक तयार करण्यांत आले असेल तर ते पुस्तक वाचण्यांत वेळ न घालविणे बरे. ज्या पुस्तकाची भाषा चांगली असून ज्यांत ग्रंथकर्त्याचे स्वतःचे विचार व स्वतःचा अनुभव नमूद केला असतो, अशी पुस्तके वाचण्यालायक असतात. कोणताही पदार्थ खाण्यापूर्वी प्रथम आपण तो चाखून पहातो. चांगला लागल्यास खातो; वाईट लागल्यास निरुपयोगी ह्मणून टाकून देतो. तेंच तत्व पुस्तकांची निवड करितांता उत्तम रीतीनें लागू पडते. चांगली पुस्तके वाचण्यांत वेळ गेल्यास त्यावेळेचा सदुपयोग होतो. परंतु वाईट पुस्तके वाचण्यांत जो वेळ जातो, तो आपण व्यर्थ दवडितो, इतकेच नाही तर त्या वाचनापासून आपल्या मनावर अनिष्ट परिणाम होऊन, आपले वर्तन बिघडण्याचा संभव असतो.

वाचतेवेळीं आपले मन क्षुब्ध किंवा क्रोधयुक्त नसावे. तसेंच विवंचना, भीति, इत्यादि कसल्याही विकारांनीं मन दूषित नसतां तें शांत असून त्यास श्रम करण्याचा हुरूप असावा. अशी मनाची स्थिति असल्यावर वाचनास सुरवात करावी. सावकाश रीतीनें एकएक वाक्य वाचावे. वाक्य संपल्यावर तें आपणास समजलें किंवा नाही, हें पहावें तें खरें, विषयास अनुसरून असून महत्वाचें व ध्यानांत धरण्यासारखें असलें तर तेव्हांच चटकर लक्ष लाऊन तें ध्यानांत धरावे. अशा रीतीनें पॉरिग्राफ वाचल्या नंतर पुस्तक मिटून जें वाचलें असेल तें ध्यानांत आणावे. प्रत्येक पॉरिग्राफाचा सारांश ध्यानांत आणल्याशिवाय पुढे वाचूं नये. अशा रीतीनें भाग वाचून झाल्यावर त्या भागांत ग्रंथकर्त्यानें काय सांगितलें आहे, काय सांगण्याचा त्याचा प्रयत्न होता व तो त्यास केतपत साधला यांविषयीं नीट विचार करावा. आपणांस पूर्वीं किती माहिती होती, नवीन किती मिळाली, हें लक्षांत आणावे. वाचतेवेळीं पेन्सिल व टिपणवही जवळ अवश्य असावी व पेन्सिलीनें महत्वाच्या वाक्यांच्या बाजूस (समासावर) रेष मारून ठेवावी. तसेंच प्रत्येक

पारिग्राहांत जें काय सांगितलें असेल तें बाजूस दोन चार शब्दांत टिपून ठेवावे. वाचकांन आपल्याकरितां नवीन खुणा शोधून काढाव्या, किंवा खाली दिलेल्या खुणा समजून घेऊन वाचतेवेळीं तशा खुणा पुस्तकावर करीत जाव्यात. ह्मणजे वाचलेल्या मजकुराची छानणी किंवा विल्हेवाट सहज उत्तम रीतीनें करितां येईल. पुस्तकांतील चांगला भाग सहज आपल्या लक्ष्यांत राहिल.

॥ मुख्य विधान केलें असेल तेथें असें चिन्ह करावें.
मुख्य विधान करून तें सिद्ध करण्याकरितां पुढें पुष्कळ प्रमाणें दिलेलीं असतात. मुख्य विधानें फार महत्वाचीं असल्यामुळें तीं ध्यानांत ठेवणें अवश्य असतें.

जेथें एखादा उत्तम विचार नमूद केला असून
:: त्या विचारापासून अनेक विचार निघण्याचा
:: संभव असेल अथवा ते विचार वाचून आप-
:: णास दुसरे कांहीं विचार सुचले असतील तेथें
अशी खूण करावी. अशावेळीं ते विचार आपल्या
वर्हींत टिपून ठेऊन आपणांस जे विचार सुचले
असतील तेही लागलीच टिपून ठेविले पाहिजेत.
नवीन विचार ज्या वेळचे त्यावेळीं टिपून न ठेविले
तर त्यांची आपणास विस्मृति पडते. व ते पुनः
डोक्यांत येण्याचा फारच थोडा संभव असतो.

× जेथें खोटीं विधानें आढळून येतील तेथें अशी
× खूण करावी.

! ज्या ठिकाणीं आपणांस संशय आला असेल तेथें
संशय चिन्ह घालावें

V— एखादा पारिग्राह विशेष महत्वाचा व ध्यानांत
धरण्यास योग्य असा आढळून आल्यास, आरंभीं
असें चिन्ह करावें.

∴ खऱ्या गोष्टी किंवा खरीं विधानें आढळतील तेथें वाचतेवेळीं जेथें सुरस शब्द किंवा वाक्यें आढळून येतील तेथें त्या शब्दाखालीं आडवी रेघ ओढून ठेवावी.

याशिवायही आणखी कांहीं खुणा कोणास करणें असतील तर कराव्यात. परंतु पहिल्यानें खुणा बरोबर ठरवून नंतर त्या करीत जाव्यात. नाहीं तर आपण कशाकरितां खुण केली ती पुढें आपणासच समजणार नाहीं. वर लिहिलेल्या खुणा करण्याचा लेखकाचा क्रम असून तो त्याला फार समाधानकारक वाटतो. त्यायोगानें पुस्तकांतील बहुतेक महत्वाचा भाग कोणत्या ना कोणत्या तरी खुणांनीं व्यापृत असतो. अशा रीतीनें पुस्तक वाचून झाल्यावर त्यांतील खुणा केलेल्या ओळी पुनः लक्ष्य लावून वाचाव्यात. वेळींच जेवढें आपल्या ध्यानांत राहिल तेवढें चांगलें. नंतर आपल्या वहींत पुस्तकाचें नांव, ग्रंथकर्त्याचें नांव, ज्या संग्रहालयांतून पुस्तक आणलें असेल त्याचें नांव व कधीं आणलें असेल ती तारीख, इतकें प्रथम टिपून ठेवून नंतर पुस्तकांतील जेवढा मजकूर लिहून ठेवण्यास योग्य असेल तेवढा मजकूर टिपून ठेवावा. कोणत्या पृष्ठावर तो असेल तें पृष्ठ त्या मजकुराच्या बाजूस लिहून ठेवावें, व ती स्मरणवही फावल्या वेळीं पहात जावी, ह्मणजे पुस्तकांतील बराच भाग आपल्या अगदीं सहज लक्षांत राहिल.

सर्वच पुस्तके लक्ष लावून वाचण्यासारखी असतात असें नाहीं. कित्येक साधारण रीतीनें वाचून टाकलीं असतां भागते. कित्येक मधून मधून वाचून पहाण्यासारखी असतात. पुस्तक ह्मटलें कीं, तें ह्या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत वाचून टाकिलें पाहिजे असें नाहीं. यासंबंधानें लिहित असतां लार्ड बेकन यानें ह्मटलें आहे, “ कित्येक पुस्तके फक्त चव घेऊन सोडून देण्याच्या लायकीचीं असतात; कित्येक गिळून टाकण्यासारखीं असतात व कित्येक (अशांची संख्या थोडी असते) चावून चावून खाण्यासारखीं व जिरविण्यासारखीं असतात. ह्मणजे

कित्येक पुस्तके अशीं असतात कीं, तीं अंशतः वाचावीं, कित्येक समस्त वाचावीं, पण तीं लक्ष्यपूर्वक वाचण्यासारखीं नसतात. व कित्येक (अशीं थोडीं) लक्ष्यपूर्वक व निरालस्यपणानें समग्र वाचावीं. ”

वर सांगितल्याप्रमाणें वाचनाचा क्रम ठेविल्यास जरी तुम्हीं थोडीं पुस्तके वाचलीं, तरी त्यांपासून तुम्हांस फार फायदा होणार आहे. तुम्हीं जें वाचलें असेल तें बहुतेक तुमच्या ध्यानांत राहील. पुष्कळ विचार केला असल्याकारणानें तें ज्ञान अगदीं तुमचें होईल. लिहिण्याचा किंवा बोलण्याचा प्रसंग आल्यास तुम्हांस त्या पुस्तकांतून बरोबर उतारे देतां येतील. पुनः कदाचित् तें पुस्तक पहाण्याचें कारण पडल्यास तें कोठें आहे, व त्यांत कोणत्या पानावर काय काय लिहिलें आहे, तें तुम्हांस वहीवरून तेव्हांच कळून येईल.

वाचतेवेळीं दुसरी एक गोष्ट ध्यानांत ठेविली पाहिजे ती ही कीं, वाचनापासून लोकांचे जे विचार आपणास कळतात ते नीटपणें समजावून घेऊन त्यांची योग्य व्यवस्था लाविली पाहिजे. आपले पूर्वीचे विचार व नवीन विचार यांची परस्परांशीं सांगड घालून त्यांचा एक जीव करून टाकला पाहिजे. असें केल्यानेंच पूर्वीच्या विचारांत नवीन विचार अगदीं एकजीव होतात. बाजारांतून अनेक प्रकारच्या जिनसा खरेदी करून आणल्यावर घरीं त्या आपण पृथक् पृथक् व व्यवस्थेशीर ठेवितों. यामुळें आपणास पाहिजे त्या वेळीं पाहिजे ती वस्तू सहज मिळते. जर आपण जिनसा व्यवस्थेशीर न ठेविल्या, तर काय बरें स्थिति होईल? वेळेवर आपणास एकही वस्तू मिळणार नाही, हें उघड आहे. त्याचप्रमाणें विचारांचें आहे. ते नीटपणें समजून घेऊन ध्यानांत ठेविले तरच ते वेळेवर आठवत असतात; नाही तर एकच गोंधळ होऊन कांहींच समजेनासें होतें.

अशा रीतीनें लक्ष्यपूर्वक वाचणें सोडून देऊन कित्येक लोक भाराभर पुस्तके वाचतात सुटतात. प्रत्येक दिवसास ते चार चारशें पानें वाचतात. टिपणवही अथवा सिसपेनसील त्यांना कधींही लागत नाही. ग्रंथकार जें

लिहितो, त्यांत सत्य किती, असत्य किती, ध्यानांत धरण्यास योग्य असा भाग कोणता व टाकाऊ कोणता, याकडे ते मुळींच लक्ष देत नाहीत. पुस्तकापासून मनरंजन होऊन कालक्षेप व्हावा, येवढीच त्यांची इच्छा असते. त्यांच्या नजरेखालून जरी हजारों उत्तम विचार गेलेले असतात तरी ऐन बाणीच्या प्रसंगी त्यांना त्यांपैकीं एकही विचार आठवत नाही. येवढे वाचून ते आपल्या डोळ्यांस आणि मेंदूस मात्र व्यर्थ शिणवितात, असें मोठ्या कष्टाने ह्मणावे लागते!

वाईट पुस्तके हातीं सुद्धां धरूं नका. सर्वच पुस्तके चांगलीं असतात असें नाही. छापण्याची कला निघाल्यापासून हजारों पुस्तके छापून निघतात. त्यांत टाकाऊ आणि घाणेरडीं पुस्तके किती तरी असतात! अशीं पुस्तके वाचून आपल्या मनास डाग लावून घेण्यापेक्षां तीं हातीं न धरलेलीं बरीं. वाचकांस कांहींतरी सद्बोध व्हावा, त्यांची नीतिमत्ता, परोपकारबुद्धि, त्यांचे धैर्य, साहस इत्यादि सद्गुण वृद्धिंगत व्हावे, अशा हेतूने तीं मुळींच लिहिलेलीं नसतात. मनोरंजनाकरितांच केवळ तीं असतात. खून, मारामाऱ्या, दरोडे, व्यभिचार, लुचेगिरी इत्यादि अनेक निंद्य कृत्यांचे चटकदार वर्णन करून ते वाचकांचीं मने खराच गोष्टींकडे लावितात. असलीं पुस्तके वाचण्याची संवय लागली ह्मणजे उदात्त व प्रासादिक काव्येसुद्धां त्यापुढे रद्द वाटतात! त्यामुळे विचार करण्याची संवय नाहीशी होऊन क्षणिक मनरंजन होण्यांतच मोठी गोडी वाटते. अशा रीतीने घाणेरडीं पुस्तके वाचण्याकडे सर्व लोकांची प्रवृत्ति होऊन त्या पुस्तकाचा फार जरीने खप होतो. ज्या पुस्तकांत अशीं चटकदार व स्वकपोलकल्पित वर्णने नसतात, तीं पुस्तके फारशीं कोणी हातीं धरीत नाहीत. आणि यामुळे चांगल्या पुस्तकांचा खप होत नाही व तीं छापण्यासही कोणी फारसे धजत नाहीत! याकरितां वाईट पुस्तके वाचण्याची प्रवृत्ति जेवढी कमी होईल तेवढी बरी.

भाग ६ वा.

प्रसिद्ध ग्रंथकार आणि त्यांचे वाचन.

ज्ञानार्जनाच्या कामी वाचनासारखे दुसरें सुलभ व उत्तम साधन नाही, हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. वाचन हें स्वऱ्या विद्वत्तेचें एक सुख्य अंग होय. जन्मतः मनुष्य विद्वान् नसून विद्वत्ता ही त्यास स्वकष्टानें मिळवावी लागते. अशी विद्वत्ता ज्यांनीं संपादन करून आपणांस धन्य झणवून घेतलें, जनसमूहास सन्मार्गास लाविलें, ग्रंथ लिहून पुढील लोकांस ऋणी करून ठेविलें, अशा थोर पुरुषांच्या चरित्रमालिकेचें अवलोकन केल्यास असें आढळून येईल कीं, दिवसांतून त्यांचे तीन चार तास तरी निदान पुस्तकें वाचण्यांत जात असत. पाठशाळेंतील शिक्षणक्रम चालू असतांनाच ते सुरस व उत्तम ग्रंथ वाचीत व शिक्षणक्रम आटोपल्यावर निदान तीन चार वर्षेपर्यंत तरी वाचनांत काळ घालवून नंतर ते ग्रंथ लिहिण्यास लागत. कित्येकांस तर वाचनाची एवढी गोडी लागली होती कीं, जिवांत जीव असे तोंपर्यंत त्यांनीं आपला वाचनाचा हव्यास कधींही सोडिला नाही. ऐहिक लाभाची इच्छा धरून ते ग्रंथ वाचीत नसत, तर आपणास ज्ञान मिळावें किंवा सत्य कळावें, हीच त्यांची मोठी इच्छा असे.

सुप्रसिद्ध वक्ता बर्क हा दररोज अजमासें तीन तास वाचनांत घालवीत असे. त्यानें एके ठिकाणीं ह्मटलें काहे कीं, “पुष्कळ वाचन चांगलें. परंतु त्या वाचनाचें मनांत चांगलें रूपान्तर करून योग्य प्रसंगीं त्याचा उपयोग करणें हें अधिक चांगलें.” ड्रायडनचे गद्य ग्रंथ त्याला फार आवडत असत.

गिवन नामक प्रसिद्ध इतिहासकाराच्या चरित्रावरून समजतें कीं, तो सोळा वर्षांच्या वयाचा होण्यापूर्वीच त्यानें आरबी, इराणी, तारतर,

तुर्क वगैरे लोकांविषयीं इंग्रजी भाषेंतील सर्व पुस्तकें वाचून टाकिलीं होती. इतिहासाची त्याला फार गोडी असे. 'युनिव्हर्सल हिस्टरी [जगाचा इतिहास] झेनोफन, हेरोडोटस, या ग्रंथांच्या वाचनापासून त्याच्या मनास आनंद होऊन त्याचें सर्व लक्ष इतिहासाकडे लागलें व पुढें तो मोठा इतिहासकार झाला. वाङ्मयात्मक ग्रंथही तो मोठ्या आवडीनें वाचीत असे. आपल्या वयाच्या पंचविसाव्या वर्षीं त्यानें ग्रीक भाषा शिकण्यास सुरुवात केली, यावरून त्यास विद्येची अभिरुचि केवढी असे हें चांगलें व्यक्त होतें. लहानपणीं व पाठशाळेंत असतांना गिबन याच्या धार्मिक शिक्षणाची फार हेळसांड झाल्यामुळें त्याच्या मनावर जो अनिष्ट परिणाम झाला, तो सर्व आयुष्यभर टिकला. आपल्या वाचनाविषयीं गिबन यानें एक ठिकाणीं लिहिलें आहे, "पुस्तक हातांत घेऊन त्याचें नांव, विषय, अनुक्रमणिका पाहून टाकिली ह्मणजे कांहीं वेळ पुस्तक मी एकीकडे ठेवीत असें आणि त्या त्या विषयावर आपल्यास किती माहिती आहे हें पहात असें. हें स्वपरीक्षण आटोपलें ह्मणजे मग तें पुस्तक वाचावयास आरंभ करावयाचा. एकीकडे फिरावयाला जाऊन त्या पुस्तकांतील किंवा त्यांतील एखाद्या भागांतील विषयासंबंधानें मला किती माहिती आहे किंवा माझी काय समजूत आहे, मला काय वाटत आहे, हें एकदां पाहिलें ह्मणजे मग त्या पुस्तकांनै माझ्या ज्ञानास किती भर घातली हें ओळखण्याची मला पात्रता येत असे. पुस्तककर्त्याचा व माझा अभिप्राय जुळल्यावर मला फार संतोष होत असे. विरोध पडला तरी त्याच्यामुळें माझ्या मनास बळकटी येत असे."

पोप—बारा वर्षांचा असतांनाच पोप यानें घरीच वाचनास सुरुवात केली. काव्य वाचण्याचा त्याला विशेष नाद असे. वालर, स्पेन्सर ड्रायडन यांचीं काव्यें वाचून त्याला फार आनंद होई. त्यानें तत्वज्ञान व आत्मज्ञान या विषयांवरील ग्रंथ वाचले होते, इतकेंच नाही तर यांशिवायही अनेक प्रकारचे ग्रंथ त्याच्या अवलोकनांतून गेले होते. त्याला वाचनाचा इतका नाद होता कीं, त्यापासून त्याची शरीरप्रकृति बिघडेल कीं काय, अशी त्याच्या आस मंडळीस भीति पडली होती.

मिल्टन—या आंग्ल कवीने पाठशाळेत सात वर्षे अभ्यास केल्यावर तो हार्टन नामक गांवी जाऊन राहिला. तेथे त्याने पांच वर्षे वाचनांत घालविली. तो काळजीपूर्वक पुस्तकांची निवड करी व उपयुक्त अशीच पुस्तके वाची. त्यास जी माहिती लागे किंवा ज्या उद्देशाने तो पुस्तक हाती घेई, ती माहिती मिळेपर्यंत किंवा तो उद्देश साध्य होईपर्यंत तो सहसा पुस्तक खाली ठेवीत नसे. त्याची एक टिपणवही सांपडली आहे. तींत ग्रीक, ल्याटीन, फ्रेंच, इतालियन, इंग्लिश इत्यादि ८० ग्रंथकारांच्या ग्रंथांतील टिपणे आढळून येतात. तसेच त्याने वाचलेले आराटस, लायक्रोफन, युरिपिडीस आणि पिंडार हे ग्रंथ हल्ली उपलब्ध असून त्या ग्रंथावर त्याने ठिकठिकाणी केलेली जी विपुल टिपणे आहेत, त्यावरून तो किती लक्ष्यपूर्वक वाचणारा होता, याची पूर्ण साक्ष पटत आहे.

सर वाल्टर स्कॉट—ह्या सुप्रसिद्ध कादंबरीकाराची कादंबरी लिहिण्याकडे जी प्रथम प्रवृत्ति झाली, तिला कारणीभूत सर व्हांटिस नामक एका स्प्यानिश कादंबरीकाराचे ग्रंथ होत. सर व्हांटिसच्या कादंबऱ्या तो मोठ्या आवडीने वाची व त्यांची फार प्रशंसा करी. घरीदारी किंवा कोठेही तो असला तरी त्याचे अवलोकन फार लक्ष्यपूर्वक असे. इट्यालियन आणि स्प्यानिश या भाषा त्यास चांगल्या अवगत होत्या. कादंबऱ्या, शिपायांचे पराक्रम, मध्ययुगांतील दंतकथा आणि देशांतील प्रचलित गाणी इत्यादि वाचण्याकडे त्याचे विशेष लक्ष्य असे. त्याची कल्पनाशक्ति विलक्षण होती आणि तीमुळे त्याला एकांतवास मुळीच दुःखद होत नसे.

लार्ड मेकॉलेः—हा प्रसिद्ध निबंधकार व इतिहासकार फार जबर वाचणारा असून कादंबऱ्या वाचण्याचा ह्याला विशेष नाद असे. याची वाचनाची रीत अशी असे की प्रत्येक पान वाचून झाल्यावर तो पुस्तक मिठी, आणि काय वाचले ते सर्व पुनः ध्यानांत आणी. प्रथम प्रथम त्याच्या ध्यानांत कांहींच रहात नसे; परंतु पुढे त्याची स्मरणशक्ति इतकी

वाढली कीं, पुस्तक मिटतांच सर्व मजकूर त्याच्या एकदम ध्यानांत येई, इतकेच नाही तर वाचलेल्या पुस्तकांतील निवडक वाक्ये शब्दशः तो ह्मणून दाखवी. त्याच्या ग्रंथांत शब्दसौष्टव, अर्थगांभीर्य व हृदयंगम वर्णनशैली हीं जीं पदोपदीं आढळूनये तात त्या सर्वांस कारण त्यांचे विशेष व मनःपूर्वक वाचन होय. ध्याकरे यानें त्याच्याविषयी लिहिलें आहे कीं “ एक वाक्य लिहिण्यास तो वीस पुस्तके वाचतो आणि सृष्टिवर्णनाची एक ओळ लिहिण्यास तो शंभर मैल प्रवास करतो. ” त्या त्या विषयावरील सर्व ग्रंथ वाचून स्वतः मनाची खात्री झाल्याशिवाय तो आपला ग्रंथ सहसा प्रसिद्ध करित नसे.

सर विलियम हामिल्टन—ह्मणून एक तत्ववेत्ता होऊन गेला. त्यांचे ह्मणणे असे आहे कीं, वाचतांना महत्वाच्या भागावर खुणा करून ठेवाव्या. एखाद्या महत्वाच्या ग्रंथाचा अभ्यास करतांना महत्वाच्या शब्दाखाली किंवा वाक्याखाली पेन्सिलीच्या रेघा मारण्याचे काम जर चांगले शहाणपणाने केलेतर त्या ग्रंथाचा थोडक्यांत गोषवारा काढल्यासारखे होतें. निरनिराळ्या रंगांच्या पेन्सिलींनीं याहीपेक्षां चांगले काम होतें. ऐतिहासिक दृष्टांतात्मक किंवा इतर तज्जेचा मजकूर यांतील भेद दाखविण्यास निरनिराळ्या रंगांच्या पेन्सिली चांगल्या. त्यांच्यायोगाने गोषवारा ; व शिवाय त्या ग्रंथांची मीमांसाही होते.

जॉन मोर्लेः—यानें एका निराळ्याच वाचनपद्धतीची प्रशंशा केली आहे. तो ह्मणतो कीं, उत्तम पुस्तकाचा अभ्यास एकाच वेळीं होत नाही. तीं पुस्तके वारंवार वाचावीं. वारंवार वाचण्यांत वेळेचा दुरुपयोग होत नाही. एकवेळां जीं पुस्तके वाचण्यासारखीं असतात, तींच शंभरवेळां वाचलीं असतां वेळेचा दुरुपयोग होत नाही.

ग्रे, डिकन, ह्यूम, स्विफ्ट इत्यादि ग्रंथकारांसही वाचनाची विशेष अभिरुचि असे. आपल्या इकडील कालिदास, भवभूति, दण्डी, बाण या संस्कृत कवींच्या तसेच मुकुंदराज, श्रीधर, वामन, मोरोपंत, तुकाराम ह्या महाराष्ट्र कवींच्या श्रवण मनन आणि अवलोकनांतून पूर्वीचे बरेच

ग्रंथ गेले होते. ज्ञानार्जनाच्या व ज्ञानप्रसाराच्या कामी त्यांनी आपले सर्व आयुष्य वेचिले! पैसा जोडावयाचा ज्याप्रमाणे सतत उद्योग लागतो, त्याप्रमाणे ज्ञानार्जनाच्या कामीही सतत परिश्रम करावे लागतात. 'थेंबेंथेंबें तळें सांचे' या ह्यणीप्रमाणे ज्ञान हे अल्प अल्प अंशाने प्राप्त होऊन सतत परिश्रमाने त्याचा समुद्र बनतो.

लोकांत मान्यता किंवा प्रसिद्धी होण्यास कित्येक ग्रंथकारांस वर्षानुवर्षे लागली. बहुतेक ग्रंथकार मध्यवयांत किंवा उत्तरवयांत प्रसिद्धीस आले. टेनिसन आपल्या वयाच्या पन्नासाव्या वर्षी उत्तम कवी ह्यणून ठाऊक झाला. ब्राऊनिंग हा साठ वर्षांचा होईपर्यंत तो उत्तम कवि आहे, हे लोकांस मुळीच माहित नव्हते. गोल्डस्मिथ याने डेझर्टेडव्हिलेज ही सुरस कविता आपल्या वयाच्या ४६व्या वर्षी प्रसिद्ध केली, तेव्हांपासून त्याची लोकांत ख्याति झाली. मिल्टन कवीने 'प्याराडाईस लास्ट' व 'प्याराडाईस रिगेंड' ही उत्तम काव्ये आपल्या ह्यातारणी लिहिली. यावरून आमच्या वाचकांनी हे लक्षांत ठेविले पाहिजे की, नुसती बुद्धि असून तिचा फारसा उपयोग होणार नाही, तर त्या बुद्धीस वाचनरूपी जीवन घालून ती वृद्धिगत केली पाहिजे, व सतत परिश्रम करून आपल्या अंगी विशेष विद्वत्ता आहे असे जगाच्या प्रचीतीस आणून दिले पाहिजे.

भाग ७ वा.

स्मरणशक्ति व ती वाढवावी कशी.

स्मरणशक्तीचा वाचनाशी फार निकट संबंध आहे. पुस्तकें वाचून मिळविलेले ज्ञान ध्यानांत रहाण्यास स्मरणशक्ति चांगली असली पाहिजे. ध्यानांतच जर कांहीं रहात नसेल, तर वाचनाचे श्रम व्यर्थ कशाळा? अवलोकन, संभाषण, वाचन, मनन इत्यादि साधनांच्या योगानें महत्प्रयासानें ज्ञान मिळवावयाचें, तें विसरून जाण्याकरितां नव्हे, तर त्या ज्ञानाचा आपणांस नेहमीं उपयोग व्हावा, ही प्रत्येक मनुष्याची मनापासून इच्छा असते. दहावीसदां ग्रंथ वाचून जी गोष्ट एकाच्या ध्यानांत रहात नाही, तीच एकदां वाचण्यानें दुसऱ्याच्या ध्यानांत रहाते. एखादा वाटसरू मार्ग क्रमिंत असतां तृषेनें विव्हळ झाला असतांना त्यास उत्कृष्ट विहीर लागावी, परंतु त्या जवळचें भांडें इतकें फुटलेलें असोवें कीं त्यांतून थेंबभरसुद्धां पाणी त्याच्या हातीं पडूं नये, अशी स्थिति झाली असतां तो वाटसरू किती निराश होईल बरें! तेंच त्याचें भांडें धड असतें तर त्यानें तेथें आपली तहान भागविली असती आणि प्रवासांत पिण्याकरितां आपणाबरोबर आणखी पाणी घेतलें असतें. तद्वत् स्मरणशक्ति हें एक भांडें असून या भांड्यांत मनुष्यास आपलें सर्व ज्ञान, सर्व अनुभव, सांठवून ठेवितां येतो. ज्ञानाचा किंवा अनुभवाचा पाया बहुतेक स्मरणशक्तीवर अवलंबून आहे. याकरितां स्मरणशक्ति ह्मणजे काय व ती वाढवावी कशी, याविषयी प्रत्येकानें अवश्य माहिती करून घेतली पाहिजे.

आपण जी गोष्ट एकदां पाहिली असेल किंवा ऐकिली असेल, ती आपणास पुढें पाहिजे त्यावेळीं ज्या शक्तीच्या योगानें पुनः ध्यानांत आणतां येते, त्या शक्तीस स्मरणशक्ति असें ह्मणतात. पशुपक्षी इत्यादि

प्राण्यांस स्मरणशक्ति नाही. ती मनुष्याच्याच ठिकाणी परमेश्वराने ठेविली आहे. सृष्टिक्रमांत मनुष्यप्राणी ईश्वराच्या खालोखाल असून तो जगांतील सर्व वस्तूंवर व प्राणिमात्रांवर आपला पूर्ण अंमल गाजवित आहे, याचे कारण हेच की, जगन्नियंत्याने त्यास बुद्धि व स्मरणशक्ति या दोन अमोल देणग्या दिल्या आहेत. जेवढी बुद्धीची उपयुक्तता आहे, तेवढीच स्मरणशक्तीची आहे. बुद्धीच्या योगाने मनुष्यास ज्ञान प्राप्त होते, आणि स्मरणशक्तीच्या योगाने ते त्यास सुरक्षित सांठवून ठेवितां येते. स्मरणशक्तीस कोठाराची उपमा देण्यांत येते, ती वास्तविक पहातां बरोबर नाही. कोठारास कसला तरी आकार असून अमुक एक मण किंवा खंडी इतकाच माल त्यांत राहिल, जास्त रहाणार नाही. तसें स्मरणशक्तीचे नाही. विचार हे जड पदार्थ नसल्यामुळे ते सांठविण्याचे कोठार जी स्मरणशक्ति तीस आकार नाही, आणि जडत्वही नाही. मेंदूसारख्या लहानशा जागेत जरी तिचा समावेश आहे, तरी तिची व्यापकता इतकी आहे की, मनुष्याने आजन्म किती जरी ज्ञानाच्या राशीच्याराशी मिळविल्या तरी त्या सगळ्यांचा तीत समावेश होऊन आणखी जागा नेहमी रिकामी असावयाचीच. ज्ञान सांठविण्यास स्मरणशक्तीत जागा शिल्लक नाही, अशी गोष्ट कधी घडून आली असेल, असें संभवत नाही.

- स्मरणशक्ति सर्वांस सारखी असते असें नाही. कोणाच्या ठिकाणी ती जास्त असते, व कोणाच्या ठिकाणी कमी असते. तरी पण मनुष्याने प्रयत्न केल्यास त्यास आपली स्मरणशक्ति बरीच वाढवितां येते. अष्टावधानी, शतावधानी या लोकांची स्मरणशक्ति जरी जन्मतः अधिक असली, तरी स्वप्रयत्नाने ते ती पुढे वाढवितात. आणि त्याचमुळे साधारण लोकांस ते आपल्या अलौकिक स्मरणशक्तीच्या योगाने अगदी थक करून सोडतात. स्मरणशक्ति वाढविणे हे काम फार कठीण व महत्प्रयासाचे आहे. ते एक दोन दिवसांत किंवा महिन्या दोन महिन्यांत साध्य होण्यासारखे नसून त्याकरिता वर्षानुवर्षे खपले पाहिजे.

आपणास ज्या संवयी लागल्या असतील त्या समूळ नाहीशा करून त्या जागी नवीन संवयी लाविल्या पाहिजेत. जुन्या संवयीस फाटा देऊन नवीन लावणे हे काम किती कठीण आहे, हे आमच्या वाचकांच्या पूर्ण अनुभवास आलेच असेल. त्याविषयी जास्त लिहिण्याची येथे आवश्यकता नाही.

स्मरणशक्ति हे विचारांचे कोठार आहे ह्मणून पूर्वी सांगितलेच आहे. कोठारांत तऱ्हेतऱ्हेच्या लहान मोठ्या अशा अनेक वस्तु ठेवणे असल्यास त्यांचे वर्गीकरण करून त्या शिस्तवार ठेविल्या पाहिजेत, व त्या वारंवार पहात गेले पाहिजे. ह्मणजे कोणती वस्तु कोठे आहे, हे वेळेवर सहज चटकन सांगता येईल. त्याचप्रमाणे विचारांचे आहे. जे जे आपण ऐकतो किंवा पहातो, ते प्रथम लक्षपूर्वक मनन करून ध्यानांत ठेविले पाहिजे. लक्षपूर्वक व शांतपणे समजून घेणे ह्मणजे अर्धेअधिक काम झाल्यासारखे आहे. पुष्कळ मनुष्यांची चूक होते ती या ठिकाणीच. ते कोणतीही गोष्ट बरोबर पहात नाहीत, किंवा ऐकत नाहीत, अथवा तीविषयी फारसा विचारही करीत नाहीत. यामुळे ती त्यांस बरोबर समजत नाही. किंवा त्यांच्या बरोबर ध्यानांतही रहात नाही. जे जे आपण पहाल किंवा ऐकाल त्याविषयी प्रथम नीट लक्षपूर्वक विचार करा. आपले पूर्वीचे विचार व नवीन विचार यांची वेळीच योग्य सांगड घाला. असे केल्याने बऱ्याच गोष्टी सहज आपल्या ध्यानांत रहातील. जीं कामें तुम्हांस करावयाचीं असतील, तीं चांगल्या रीतीने व लक्षपूर्वक करण्याची संवय अवश्य लाविली पाहिजे. लक्ष न देतां अर्धवट कोणतेही काम करण्यापेक्षां ते न करणे बरे.

प्रथमतः मनुष्याचा स्वभाव स्थिर व शांत असला पाहिजे. जे लोक धांदल्या व गडबड्या स्वभावाचे असतात, लक्षपूर्वक पहाण्याची, ऐकण्याची किंवा वाचण्याची ज्यांना मुळीच संवय नसते, अशा लोकांच्या ध्यानांत क्वचित्च कोणतीही गोष्ट रहाते. याचे कारण असे की, लक्षपूर्वक अवलोकन करण्याची जेव्हां संधि असते, तेव्हां त्यांनी दुर्लक्ष्य

केल्यामुळे त्यांच्या मनावर बरोबर ठसा उमटत नाही, आणि त्यामुळे त्यांच्या ध्यानांत ती गोष्ट रहात नाही. कदाचित् जरी राहिली तरी वेळेवर ती त्यांना बरोबर आठवत नाही. गडबड्या स्वभावाच्या मनुष्याच्या ठिकाणी तर्कशक्ति किंवा समर्पकपणा फारच थोडा असतो. त्याची विचारशक्ति कोती असते. त्यानें जरी पुष्कळ प्रवास केला किंवा पुष्कळ ग्रंथ वाचले, तरी त्याच्या ज्ञानभांडारांत फारशी भर पडत नाही.

कांहीं लोक शून्यवृत्तीचे असतात. सृष्टीतील अनेक वस्तू ते पहातात. संवाद, वाचन इत्यादिकांच्या योगानें त्यांस पुष्कळ नवीन गोष्टी कळून येतात; परंतु त्यांचे ध्यानांत कांहीं रहात नाही. याचें कारण असें कीं, जो विषय ते हातीं घेतात, त्याकडे त्यांचें क्वचित्च लक्ष्य असतें. त्यांच्या मनांत दुसऱ्याच एखाद्या विषयाची तंद्री लागलेली असते. त्यामुळे ते दोन्हीही विषयांस अंतरतात. जो विषय हातीं घेतलेला असतो तो त्यांस समजत नाही, आणि ज्या विषयाची तंद्री लागलेली असते तोही पुरता कळत नाही. सारांश, 'इदं च नास्ति न परं च लभ्यते' अशी त्यांची स्थिति होते. शून्यवृत्ति ही एक मानसिक महाव्याधि आहे. ती जडली असतां मनुष्य डोळे असून अंधळा होतो; कान असून बहिरा होतो; त्याची विचारशक्ति, स्मरणशक्ति वगैरे सर्व शक्ती नाहीशा होतात! सारांश, शून्यवृत्ति हें एकप्रकारचें वेडच आहे, असें ह्मटलें असतां फारसें गैरवाजवी होणार नाही. याकरितां ही व्याधि जडूं न देण्याविषयीं प्रत्येकानें फार खबरदारी घेतली पाहिजे. एकदां जडली कीं, ती हळू हळू वाढत जाते, आणि पुढें मनुष्य अगदीं कुचकामाचा होतो!

कोणतीही गोष्ट ध्यानांत रहाण्यास तिकडे लक्ष दिलें पाहिजे. लक्ष न दिलें तर ती ध्यानांत रहात नाही. एखाद्या भिंतीवर असंख्यात चित्रे काढलेलीं असून तीं आपण पाहूं लागलों, तर त्या चित्रांपैकीं ज्या चित्रांकडे आपलें लक्ष विशेष वेधलें जाईल, तींच आपल्या ध्यानांत

रहातील. इतर आपल्या ध्यानांत रहाणार नाहीत, इतकेंच नाही; तर ती आपण पाहिली की नाही याची आपणास आठवणसुद्धा होणार नाही. लक्ष नसलें ह्मणजे आपल्याशी कोण बोलत आहे, आपण कोणीकडे पहात आहो, आपल्या सभोवती काय चाललें आहे, हें मनुष्यास कांहींच कळत नाही. कोणतीही गोष्ट लक्षपूर्वक पहाण्याचा निश्चय केला असतां प्रथम अंमळसे श्रम पडतात; परंतु पुढें तशीच संवय होते. एकाग्र मनानें कोणत्याही विषयाचें परिशीलन झालें असतां, तो थोडक्या काळांत चांगला समजतो व आपल्या ध्यानांत सहज रहातो. आंधळ्यास स्मरणशक्ति विशेष असते, याचें कारण त्याच्या मनाची एकाग्रता विशेष असते हें होय. ब्रूटस्विषयी असे सांगतात की, ज्या लढाईवर सर्व ज्ञात पृथ्वीचें स्वामित्व अवलंबून होतें, अशा फारसेलिया येथील लढाईच्या आदल्या रात्री तो आपल्या तंत्रंत पुस्तक वाचीत व लेखणीने त्यावर खुणा करीत स्वस्थ बसला होता! यावरून त्याच्या मनाची एकाग्रता केवढी होती, याचा वाचकांनीच विचार करावा! एकाग्र मनानें जें जें कांहीं कराल, तें तें तुमच्या चांगलें ध्यानांत राहिल.

विचारानें विचार वाढतात. ज्या गोष्टींत प्रथम आपली मति चालत नाही, त्याच गोष्टींविषयी आपण विचार करूं लागलों की, त्या आपणास सहज कळतात. कार्यकारणभाव समजतो. विचारशक्तीस घर्षण होत गेल्यानें तीस तीव्रता येते, व त्यामुळे लहानसहान गोष्टीसुद्धां विनचूक आपल्या ध्यानांत रहातात. मन हें लोखंडासारखें असून विचारांच्या योगानें तें चकचकीत किंवा तरतरीत रहातें. विचार कमी पडले की, तें तेव्हांच गंजून जातें. दुसऱ्यांच्या विचारावर किंवा सल्लामसलतीवर अवलंबून राहणें, हें दुर्बलतेचें चिन्ह होय. प्रत्येक मनुष्यानें स्वतः विचार करून बरेवाईट हुडकून काढून आपला निश्चय ठाम ठरविला पाहिजे. आपले पूर्वज वेदस्मृतीसारखे मोठमोठाले ग्रंथ पाठ करीत असत. होमर कवीचे समग्र ग्रंथ पाठ ह्मणून दाखविणारे लोक ग्रीक लोकांत होते. संवयीच्या योगानें पाठान्तरशक्ति वाढते. जे श्लोक पाठ करण्यास प्रथम

तासाचे तास लागतात तेच पुढे पुढे सहज पाठ होतात. लहान वयांत थोडे पाठान्तर करणे बरे. परंतु पाठ करण्याचा बोजा मनावर फार पडतां कामा नये. त्यामुळे मेंदूवर अति श्रम पडून तो विघडतो. एकाच वेळीं एका दमांत पाठ करून मेंदूस श्रमविण्यापेक्षां पुनः पुनः लक्षपूर्वक एकाग्र चित्ताने वाचून पाठ करणे अधिक चांगले. * या तत्वास अनुसरून पूर्वीची पाठांतर करण्याची पद्धति प्राथमिक शाळांतून बंद करण्यांत आली असून तिच्या जागी बालोद्यानशिक्षणपद्धतीचा दिवसेंदिवस अधिक प्रसार होत आहे. बालोद्यानपद्धतीपासून विचारशक्ति वाढत जाऊन स्मरणशक्तीसही चांगली मदत होते.

एकलेल्या किंवा वाचलेल्या विषयांवर वादविवाद केला असतां किंवा ते लिहून काढले असतां अधिक ध्यानांत रहातात. थ्युसिडायडीस याची भाषासरणी आपणास यावी ह्मणून डिमोस्थेनिस याने त्याचा इतिहास आठ वेळां लिहून काढला होता. अॉडिसनच्या स्पेक्टेटरचा एक भाग बेंजामिन फ्रांक्लीन याच्या हातीं पडला, तेव्हां त्या पुस्तकांतील भाषासरणी व विषय मांडणी पाहून आपणासही असें लिहितां यावे, असें बेंजामिन यास वाटलें. त्याकरितां तो त्या पुस्तकांतील एक एक पारिग्राफ लक्षपूर्वक वाची व पुस्तक मिटून ठेऊन तशाच रीतीनें व त्याच शब्दाने लिहून काढण्याचा प्रयत्न करी. प्रथम प्रथम त्यास चांगले लिहितां येईना. परंतु पुढे स्पेक्टेटरसारखे पारिग्राफ तो भराभर लिहून काढूं लागला. इंग्लंडांतील सुप्रसिद्ध मुत्सद्दी सर राबर्ट पील हा आपल्या काळचा मोठा जबरदस्त वादविवाद करणारा असून त्याची बुद्धिमत्ता येवढी वाढली, ती गोष्ट तेथे अवश्य सांगितली पाहिजे. तो प्रार्थनामंदि-

* टीप :—जे काहीं पाठ करावयाचे असेल त्याचा अर्थ समजून घेऊन नंतर पाठ करावे.

अर्थाविण पाठ कासया करावे ।

व्यर्थचि मरावे घोकोनियां ॥

रामदासः

रांतून घरीं आला ह्मणजे तूं आज काय ऐकलेंस ह्मणून त्याचा बाप त्यास नियमानें विचारी. प्रारंभीं त्यास ठळक ठळक गोष्टीसुद्धां ध्यानांत ठेवून सांगतां येत नसत. परंतु पुढें देवळांतील भाषणें मोठ्या काळजीनें ध्यानांत ठेवून बापानें विचारल्यावर तो तीं त्यास सांगू लागला. अशा रीतीनें त्यास लक्षपूर्वक ऐकण्याची संवय लागून त्याची स्मरणशक्ति इतकी वाढली कीं, मंदिरांत ऐकलेलीं व्याख्यानें तो जणूं काय पाठ ह्मणून दाखवूं लागला! सारांश, वाचलेल्या किंवा ऐकिलेल्या गोष्टी लिहून काढल्या असतां किंवा त्याविषयीं वादविवाद केला असतां, त्या बऱ्याच ध्यानांत रहातात असा अनुभव आहे.

स्मरणशक्ति ही मनुष्याच्या स्वराप्रमाणें आहे. स्वभावतःच जसा कित्येक मनुष्यांचा स्वर मधुर असतो व पुढें अभ्यास केल्यानें ' अधिकस्य अधिकं फलम् ' या न्यायानें अति उत्तम होतो, तद्वत् कित्येकांची स्मरणशक्ति लहानपणापासूनच अधिक असते, अशा लोकांनीं प्रयत्न केल्यास ते एकपाठी निघतील किंवा शतावधानी होतील यांत नवल काय? विक्रम राजाच्या पदरीं एकपाठी कवि असून त्यांच्यासमोर कोणी कविता ह्मणून दाखविली कीं, ते ती कविता जुनीच आहे असें ह्मणत व प्रत्यंतराकरितां बिनचुक पाठ ह्मणून दाखवीत. सिनेकानें एका ठिकाणीं लिहिलें आहे कीं, अथेन्स शहरांत पूर्वीं एक सेनापति असे, त्याची स्मरणशक्ति फार विलक्षण असे. त्याच्या हाताखालीं असलेल्या अडीच तीन हजार शिपायांचीं नांवें त्याच्या अगदीं मुखोद्गत असत. अशी विलक्षण स्मरणशक्ति फारच थोड्या लोकांस असते. परंतु स्मरणशक्ति कशी वाढवावी याविषयीं थोडक्यांत जें वर सांगितलें आहे तें वाचकांनीं ध्यानांत बाळगून त्याप्रमाणें वागण्याचा प्रयत्न केला असतां, त्यांना विशेष फायदा होईल, व अल्प प्रयासानें बऱ्याच गोष्टी त्यांच्या चांगल्या ध्यानांत रहात जातील.

भाग ८ वा.

वाङ्मय.

वाङ्मय हा शब्द जरी लहान आहे, तथापि या शब्दाची व्यापकता अति मोठी आहे. वाङ्मय ही संज्ञा काव्य, कादंबऱ्या, नाटके, सुरस्व मारमिक लेख, इतिहास, वक्तृत्व इत्यादि विषयांसच साधारणतः लावण्यांत येत असते. कित्येक लोक वाङ्मयांत शास्त्रांचाही समावेश करतात. परंतु शास्त्रे अनेक असून त्यांचा विस्तारही प्रचंड असल्यामुळे शास्त्र आणि वाङ्मय हीं निरनिराळीं समजणें बरें. प्रत्येक राष्ट्राच्या वाङ्मयावरून त्या लोकांची प्रगति, अवनति, यांच्या रीतिभाती, त्यांचे आचारविचार वगैरे अनेक गोष्टी आपणांस सहज कळून येतात. आरशांत पडलेले प्रतिबिंब पाहून ज्या पदार्थाचे तें प्रतिबिंब असेल त्या पदार्थाविषयी दृश्य तेवढ्या गोष्टी आपणांस सांगतां येतात, तद्वत् वाङ्मय हा एक आरसा असून त्या आरशांत ती ती भाषा बोलणाऱ्या लोकांचें अंतरंग व बहिरंग स्पष्ट दिसून येतें. दोन हजार वर्षांपूर्वी सुधारणेच्या शिखरी पोहोचलेलीं ग्रीक व रोमन राष्ट्रे नामशेष झाल्यास आज किती तरी शतके झालीं असूनही, त्यांचें जें वाङ्मय उपलब्ध आहे, त्यावरून ते लोक कसे होते, त्यांचें आचारविचार कसे होते, याची आपणांस सहज कल्पना बांधतां येते.

फार लांब कशाला? आर्यलोक हे जगांत अत्यंत प्राचीन लोक असून प्राचीन कालापासून त्यांच्या आचारविचारांत जो फरक होत गेला आहे, वेळोवेळीं त्यांनीं जें ज्ञान संपादन केलें आहे, तें सर्व आज कायम आहे, त्यांचें कारण त्यांचें वाङ्मय होय. राष्ट्राच्या उन्नतीस वाङ्मय हें जितकें कारणीभूत असतें, तितकी इतर कोणतीही दुसरी गोष्ट असूं शकत नाही. आज एकोणिसावें शतक संपत आलें असून आपल्या देशांतील भिल्ल, कोळी, वारली, गोड इत्यादि जंगली लोक

अद्यापि अज्ञानांधकारांत कां रहावें, सुधारणेचा त्यांना गंधही कां नसावा ? याचें कारण हेंच कीं, त्यांच्यांत ग्रंथसंग्रह नाही ; आणि ते लिहिणें वाचणें शिकत नाहीत. जोंपर्यंत ते लिहिणें वाचणें शिकून जगांतील अनुभवांचा फायदा घेणार नाहीत, तोंपर्यंत त्यांची स्थिति हल्लीं आहे अशीच कायम राहिल ! वाङ्मय हें नदाप्रमाणें आहे. नदाचा उगम एखाद्या झऱ्यांपासून असून पुढें त्यास अनेक ओढे व नद्या मिळाल्यामुळें तो प्रचंड होतो. तद्वत् वाङ्मयग्रंथसंख्या हळूहळू वाढून पुढें प्रचंड ग्रंथभांडार होतें. वाङ्मयाची जी येवढी थोरवी वर्णिली आहे, याचें कारण हें कीं, त्यापासून मनुष्यास मनुष्यपणा येऊन कालगतीनें तो देवकोटींत बसण्याच्या योग्यतेचा होतो.

लिहिणें वाचणें आलें ह्मणजे वाङ्मयरूपी सरस्वतीमंदिराची किल्ली आपल्या ताब्यांत आली असें समजावें. मग या मंदिरांत प्रवेश करून तेथें सांठविलेल्या ज्ञानामृताचें सेवन करण्यास आपणांस मुळींच अडचण पडणार नाही. तेथील ज्ञानभांडार अमित असून त्या मानांनें मनुष्यांचें जीवित जरी अल्प आहे, तरी मनुष्यानें निराश न होतां वामनपंडिताची खालीं लिहिलेली उक्ति ध्यानांत ठेवावी.

आकाश अंत न कळोनिहि अंतरिक्षी ।

आकाश आक्रमिति शक्त्यनुसार पक्षी ॥

आणि साध्य होईल तेवढें ज्ञान मिळविण्याची मुळींच हयगय करूं नये. शास्त्रीय ग्रंथाविषयीं येथें फारसें लिहिण्याचें कारण नाही. कारण त्यांत विवक्षित शास्त्राविषयींच विचार केलेला असतो. त्या ग्रंथांतील विचार कठीण असल्यामुळें त्यांची भाषा व विषयप्रतिपादन हीं जितकीं सुलभ असतील तितकीं चांगलीं. त्यामुळें ते ग्रंथ समजण्यास फारशी अडचण पडत नाही. अगोदरच ते विषय दुर्बोध आणि तशांत भाषासरणी व प्रतिपादनपद्धति दुर्बोध असली कीं, ते ग्रंथ अधिक कठीण होतात.

वाङ्मयाचा मुख्यभाग ह्मटला ह्मणजे कल्पनात्मक ग्रंथांचा असतो. कल्पनात्मक ग्रंथांचे मुख्य दोन भाग—काव्य आणि कादंबरी. काव्याचे

दोन प्रकार असतात--श्राव्य आणि दृश्य. दृश्य साधनांची मदत घेऊन कृति व काव्य यांच्याद्वारे जनमनरंजनाचा जो प्रकार आहे, त्यास नाटक असे ह्मणतात. या कल्पनात्मक लेखाचा मुख्य उद्देश ह्मटला ह्मणजे वाचकांच्या मनांतील भिन्नवृत्ति क्षुब्ध करून त्यांच्या मनावर इच्छित परिणाम करण्याचा असतो. व तो ज्यास उत्तम साधतो त्यासच कवीत किंवा कादंबरीकारांत आद्यस्थान मिळते.

काव्यः--कोणत्याही राष्ट्राच्या वाङ्मयाचा लक्ष्यपूर्वक शोध केल्यास असे आढळून येईल की, वाङ्मयास प्रारंभ प्रथम काव्यापासून होऊन नंतर त्यांत गद्यग्रंथ निर्माण होतात. वाङ्मयांत कवितेस प्रथम स्थळ देण्यांत येते. याचे कारण असे की, काव्याचा परिणाम लोकांवर फार होत असून त्यांत सुरस व थोडक्या शब्दांत उत्तमोत्तम विचार गोंविलेले असतात. 'कवित्वं दुर्लभं लोके शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा' असे संस्कृतांत एके ठिकाणी ह्मटले आहे. व अशाच अर्थाची इंग्रजीत एक ह्मण आहे ती अशी. 'कवि उपजत असून शिकून तयार होत नसतात.' कवीस अंतर्दृष्टि विशेष असून ते फार मर्मज्ञ असतात.* त्यांचे अंतःकरण अत्यंत कोमल व दयार्द्र असून विषयांत अगदी तल्लीन असल्यामुळे त्यांचे लेख हृदयंगम होतात; आणि याचमुळे त्यांचे ग्रंथ चिरकाल आदरास पात्र होतात. व्यास, वाल्मिकी या कवींचीं नांवे संस्कृत ग्रंथांत चिरायु झाली आहेत. तसेच ग्रीस देशाचे नांव नित्राले कीं, होमरची आठवण होते. रोम ह्मटले कीं, व्हर्जिल पुढे येतो इंग्लंडचे नांव नित्रतांच शेक्सपियरचे स्मरण झाल्याशिवाय रहात नाही.

* कवींचे वर्णन करतांना रामदास स्वामींनी लिहिले आहे:—

कीं हे सरस्वतीचे निजस्थान । कीं हे नाना कळांचे जीवन ।

नाना सद्विद्यांचे भुवन । यथार्थ होय ॥

कवि प्रेमळांची प्रेमळ स्थिति । कवि ध्यानस्यांची ध्यानमूर्ती ।

कवि उपासकांची वाड कीर्ति । विस्तारली ॥

कीं हे अमृताचे मेघ वोळले । कीं हे नवरसांचे बोध लोटले ।

नाना सुखांचे उचंबळले । सरोवर हे ॥

हिंदुस्थान हटलें कीं, कालिदासाची सोज्वळ कीर्ति नजरेसमोर फडकूं लागते. महाराष्ट्र हा शब्द उच्चारतांच मोरोपंत आणि तुकाराम ह्या कवींच्या काव्याची आठवण झाल्याशिवाय रहात नाही. सूर्यकिरणांच्या तापामुळे विव्दल झालेल्या प्रवाशास ज्याप्रमाणे भव्य व गर्द छायेचा आम्रवृक्ष आपल्या छायेने आनंद देतो, आपल्या मुळांच्यायोगाने आजुबाजूची जमीन घट्ट थोपून धरते व छायेच्या खालच्या जमिनीवर फारशीं झुडुपें किंवा गवत वाढूं देत नाही. तद्वत् उत्तम कवि आपल्या वाणीने वाचकांचीं मनें रिझवून त्यांना सन्मार्गास लावतात. शोकाकुल किंवा संतप्त झालेल्या मनुष्यास शांतिमुख देतात. समाजास स्थिरता आणतात. त्यांच्यामुळे लहानसहान ग्रंथकारांचीं लोकांत फारशी प्रतिष्ठा वाढत नाही. अशा श्रेष्ठकवींची सुश्राव्य व रसाळ काव्ये वाचून मन उदात्त होते! परंतु अलीकडे काव्य वाचण्याची प्रवृत्ति दिवसेंदिवस कमी होत असून कादंबऱ्या किंवा नाटके वाचण्याकडे लोक बहुतकरून आपला काळ खर्च करूं लागले आहेत. सारांश, दूध सोडून ताकावरच ते आपली तृप्ती करून घेत आहेत, असें हटलें पाहिजे.

गद्यापेक्षां पद्य पाठ करण्यास सुलभ असून, त्यांत थोड्या शब्दांत अर्थगांभीर्य विशेष असते. तसेंच ते मनोरंजक असून एकदां पाठ असले ह्मणजे वाटेल त्यावेळीं ह्मणून आपणास त्यापासून करमणूक होते. सुरस व बोधपर कविता पाठ असल्या ह्मणजे त्यांचा वर्तनावर इष्ट परिणाम झाल्याशिवाय रहात नाही.

येथवर काव्याची जी स्तुति केली आहे, ती उत्तम काव्यासच अनुलक्षून होय. काव्यांतही कांहीं टाकाऊ व अश्लील काव्ये असतात. तीं न वाचणे चांगले! प्लेटोनें जो एके ठिकाणीं इशारा दिला आहे तो ध्यानांत ठेवण्यासारखा आहे. तो ह्मणतो “ ज्यांच्याकडे स्वदेशहिताची जबाबदारी आहे, त्यांनीं संगीतावर सख्त नजर ठेविली पाहिजे; कारण मर्यादेचे अथवा कायद्याचे उल्लंघन कोणाचेही लक्षांत न येतां करमणुकीच्या रूपाने प्रथमतः या संगीताचेद्वारा होऊं लागते. ”

अमर्यादपणा अथवा उच्छ्रंखलपणा यांचा या द्वाराने मनांत प्रथम शिरकाव होतो आणि मग हळू हळू रीतभात व वागणूक यांतही याचे परिणाम दृष्टीस पडू लागतात." संगीत नाटकांतील अश्लील पदे आणि शृंगारविषयक लावण्या यांचा आमच्या समाजांत बराच प्रसार झालेला आढळून येत आहे, ही मोठी दुःखाची गोष्ट आहे. व त्यापासून होणारे अनिष्ट परिणाम जरी स्पष्ट कळून आले नाहीत, तरी ते झाल्याशिवाय कधीही रहात नाहीत.

कादंबऱ्या :—ज्यांना लिहिणे, वाचणे येते, अशा साधारण लोकांचीं करमणुकीचीं पुस्तके हटलीं ह्मणजे कादंबऱ्या होत. कवींची जेवढी योग्यता आहे, तेवढीच कादंबरीकाराची आहे. काव्यापेक्षां कादंबऱ्या लोकांस विशेष प्रिय होतात, याचे कारण असे की, कादंबरींत संसाराची व मनुष्यस्वभावाची चित्रे रेखटलेली असतात. काव्यांत ती नसतात असे नाही; परंतु त्यांत अज्ञात ज्ञानाचा किंवा तत्वज्ञानाचा भाग विशेष असतो. मनुष्यस्वभावास तत्वज्ञान विशेष आवडत नसून ज्या गोष्टींत मानवी प्राण्यांची हकीकत, त्यांचा इतिहास, त्यांचीं सुख-दुःखे, त्यांच्यावरील घोर प्रसंग इत्यादि गोष्टी असतात, अशा गोष्टी दाखतेवेळीं किंवा ऐकतेवेळीं त्यांच्या मनोवृत्ति तल्लीन होतात; त्यांच्या अंगावर रोमांच उभे रहातात; किंवा त्यांस आनंदाच्या उकळ्या फुटत असतात. कादंबरी लिहिणे फारसे कठीण नसल्यामुळे कोणासही त्या विषयावर थोडे फार लिहितां येते. आणि त्यामुळे नीरस आणि हलक्या प्रतीच्या कादंबऱ्या पुष्कळ अस्तित्वांत येतात !

कादंबऱ्या वाचणे चांगले किंवा वाईट यांविषयी बराच मतभेद आहे, आणि तो अमण्यास सबळ कारणेही आहेत. त्याविषयी आह्मांस येथे थोडेसे दिग्दर्शन केले पाहिजे. रूपकें, दृष्टांतरूप कथा किंवा कल्पित गोष्टी सांगून श्रोत्यांचीं मने वळविण्याचा प्रकार फार प्राचीन काळापासून चालत आला आहे. महाभारतासारख्या प्राचीन ग्रंथांतही रूपकें किंवा दृष्टांतरूप कथा आढळून येतात. गौतमबुद्ध, साक्रेयीस, येशूख्रिस्त

वगैरे महात्मे दृष्टांतरूप संवादानें लोकांचीं मनें वळवीत व त्यांच्या हृद-
यांत प्रकाश पाडीत असत. कादंबऱ्या ह्यणजे दृष्टांतरूप कथाच होत.
दृष्टांतरूप कथांपासून जसे पुष्कळ शिकण्यासारखें असतें, तसे कादंबऱ्यां-
पासूनही असतें. ऐतिहासिक गोष्टी, नीतिसिद्धांत, धर्माचरण, व्यवहार-
ज्ञान, स्वभाववैचित्र्य, दूरदर्शीपणा, उद्योग वगैरे अनेक अत्यंत उपयुक्त
गोष्टी ज्या कादंबऱ्यांपासून शिकतां येण्यासारख्या असतात, अशा कादं-
बऱ्यांची जेवढी प्रशंसा करावी तेवढी थोडीच होणार आहे. सत्या-
विषयी प्रीति, सत्याकरितां सोसलेलीं संकटें, असत्याविषयी तिरस्कार,
इत्यादि गोष्टी कादंबऱ्यांत सांगितल्या असल्यास त्यांस कोण बरें नावें
ठेवील? फार तर काय, ज्या कादंबऱ्या मनोरंजनाकरितांच लिहिलेल्या
असून ज्या निरुपद्रवी असतील व ज्यापासून वाचकांच्या मनावर अनिष्ट
पण होणार नाहींत, अशा कादंबऱ्यांस वाईट ह्यणण्यास कोणाही
वजणार नाहीं.

परंतु सर्वच कादंबऱ्या अशा धोरणानें लिहिल्या असतात, असें नाहीं.
पुष्कळ कादंबऱ्यांतून असत्य व अश्लील गोष्टी लिहिलेल्या असल्यामुळे
त्यापासून वाचकांच्या मनावर वाईट ठसा उमटतो. वाचकांच्या चांगल्या
मनोवृत्ति जागृत न करितां त्या वाईट मनोवृत्ति प्रक्षुब्ध करितात,
विचारोपेक्षां विकारांचीच ते अधिक प्रवृत्ति करितात. खून, दरोडे,
रस्तेलुटी, तसेच व्यभिचार, लुच्चेगिन्या, कावेबाजपणा इत्यादि निंद्य
गोष्टींचें तिखटमीठ लावून वर्णन करून आपल्या कादंबऱ्या जितक्या
अधिक मनोरंजक होतील, तितक्या त्या करण्याचा प्रयत्न कित्येक कादं-
बरीकार करूं लागले आहेत, व असल्या कादंबऱ्यांचा विशेष स्वप होतो,
असा अनुभव आल्यामुळे त्यांत त्यांना अधिक अधिक उत्तेजन मिळत
आहे. असल्या कादंबऱ्या मुळींच प्रसिद्ध न होतील तर बऱ्या. ज्या
गोष्टी पाहून किंवा ऐकून अंगावर रोमांच उभे रहातात, त्यांचीं लांब-
लचक वर्णनें वाचून आपलें मन तल्लीन होतें; व वाईट वाटण्यानें एकी-
कडेसच राहून असे ग्रंथ वाचण्याची आपणांस चटक लागते. असे ग्रंथ

नेहमीं आपल्या वाचनांत आले ह्यणजे त्यांपासून आपल्या वर्तनावर अनिष्ट परिणाम होतो. मेवामिठाई किंवा मसाला घातलेले पदार्थ जसे दररोज खाणे चांगले नाही, तसे नीच वृत्ति प्रक्षुब्ध करणाऱ्या कादंबऱ्याही नेहमीं वाचणे इष्ट नाही.

मनुष्यास करमणूक पाहिजे व करमणुकीकरितां चांगल्या कादंबऱ्या वाचण्यास हरकत नाही. परंतु निरंतर कादंबऱ्या वाचून जे आपला अमोल वेळ व्यर्थ दवडितात, ते अधिक अनुभविक व अत्युपयुक्त ग्रंथांकडे दुर्लक्ष्य करितात, व त्याबद्दल त्यांची जेवढी कीव करावी तेवढी थोडीच होणार आहे? असल्या वाचनांत ते जो वेळ घालवितात, त्या मानाने त्यांना श्रमाचा मोबदला मिळत नाही. क्षणभर मनोरंजन होतें, यापलीकडे त्यांना फारच थोडा फायदा होतो इतर ग्रंथांच्या वाचनापासून जशी मनाची मशागत होते, पुष्कळ माहिती मिळते, तशी या ग्रंथापासून होत नाही.

नाटकेंः— योयो स्वभावो लोकस्य सुखदुःखसमन्वितः ।

सोऽङ्गादभिनयोपेतो नाट्यमित्यभिधीयेत ॥

भरतमुनि.

नाटकें करण्याची चाल आपल्या देशांत फार प्राचीन काळापासून आहे. कालिदासाचीं नाटकें राजदरबारीं होत असत. भवभूति यास राजाश्रय नसल्यामुळे त्याचीं नाटकें यात्रेत होत असत. मोठ्या सणांत किंवा महोत्सवांत नाटकें करण्याचा प्रघात असे. प्राचीन ग्रीक व रोमन लोकांस नाटककला पूर्ण अवगत असून तिचा लोकशिक्षणाच्या कामीं फार उपयोग आहे अशी त्यांची खात्री होती. कवि किंवा कादंबरीकार आपल्या लेखणीने जो ठसा वाचकांच्या मनावर वठवितात, तोच नाटककार आपल्या कृतीस (नाटकास) रंगभूमी, नट, पोशाख, पडदे इत्यादि अनेक साधनांचे साहाय्य घेऊन प्रेक्षकांच्या मनावर वठविण्याचा प्रयत्न करतात. दृश्य-वस्तूंचे भरपूर साहाय्य मिळाल्यामुळे ' अधिकस्य अधिकं फलम् ' या उक्तीप्रमाणे त्यांची कृति अज्ञ मूढ जनापासून तों विद्वन्मुकुटमणीपर्यंत सर्वास प्रिय होते. नाटकाची भाषा तुटक असल्यामुळे साधारण लोकांस समज-

ण्यास ती अम्मळ कठीण पडते. नाटके अगोदर वाचून नंतर ती पाहिली असतां पुष्कळ समजतात. जी उत्तम व सर्वमान्य नाटके असतील, तींच वाचावीत. नीरस व अश्लील नाटके वाचून काळाचा अपव्यय करण्यांत कांही अर्थ नाही.

इतिहास :—हणजे घडलेल्या गोष्टींचे टिप्पण. मग त्या गोष्टी एखाद्या राष्ट्रासंबंधी असोत किंवा एखाद्या संस्थेसंबंधी असोत. इतिहासांत कार्यकारणभावानेही विवेचन केलेले असते. मनुष्याच्या सर्व उन्नतीचा पाया अनुभवावर अवलंबून असून तो अनुभव इतिहासशास्त्रांत नमूद केलेला असतो; हणूनच इतिहासाची किंमत जगांत विशेष समजली जात आहे. गागीळ लोकांस कशा अडचणी आल्या, त्यांजवर कोणकोणतीं संकटे आलीं, त्यांतून त्यांचा कसा बचाव झाला, हल्लींची स्थिति कशी आहे, पुढे स्थिति कशी होईल, इत्यादि सर्व गोष्टी इतिहासावरून कळतात. इतिहास वाचण्यांत बहुतेक लोकांचा फार घोंटाळा होऊन तो बरोबर न समजल्यामुळे विशेष कंटाळवाणा होतो. सन, तारखा, नांवे व स्थळे हीं बरोबर सांगतां आलीं हणजे इतिहास आला, असा कित्येकांचा समज असतो; परंतु तो चुकीचा आहे! इतिहासाचे खरे मर्म ह्मटले हणजे घडलेल्या गोष्टींचा कार्यकारणभाव समजणे आणि त्यापासून पुढील स्थितीवर काय परिणाम होणार आहेत, यांविषयी बरोबर अनुमान करतां येणे हें होय. इतिहासापासून दुसरा एक फायदा होतो, तो हा की, त्यापासून आपणांस मनुष्यस्वभावाने ज्ञान होतें. पूर्वी आपली स्थिति कशी होती, हल्लीं कशी आहे, आपली योग्यता केवढी आहे, इत्यादि गोष्टी इतिहासापासून कळतात. प्रथम आपणांस आपला इतिहास पूर्ण अवगत असला पाहिजे. नंतर ज्या लोकांशीं आपला रात्रंदिवस संबंध जडला आहे, त्यांचाही इतिहास माहित असणे अवश्य आहे. याशिवाय प्राचीन राष्ट्रे व जगांतील इतर अर्वाचीन राष्ट्रे यांचाही इतिहास वाचला असतां त्यापासून फायदा होणार आहे. समजा, आपणास एखाद्या राष्ट्राचा इतिहास वाचावयाचा आहे, तर

प्रथम त्या राष्ट्राच्या इतिहासास जेथून आरंभ होतो, तेथून वाचावयास सुरवात करावी, व नंतर पुढे क्रमशः वाचीत जावा. जरी त्यांत आपण एखाद्या पुरुषाचें चरित्र किंवा एखाद्या लढाईचें वर्णन वाचीत असलों, तरी त्या त्या वेळची पूर्ण परिस्थिति नेहमीं लक्षांत असूं द्यावी. ह्मणजे त्यापासून इतिहासवाचनावर बराच प्रकाश पडून आपल्याही ध्यानांत बराच भाग रहातो.

इतिहासापासून मनोरंजन होऊन सद्बोध होतो. “ इतिहास हा प्रत्यक्ष उदाहरणें दाखवून केलेला तत्वबोध होय ! ” असें एका प्रसिद्ध ग्रंथकारानें ह्मटलें आहे. तसेंच त्यापासून सत्कृत्याबद्दल आवड आणि दुष्कृत्याबद्दल तिरस्कार मनांत उत्पन्न होतो. अंगीं धैर्य येतें. प्रसंग आला असतां मनुष्य डगमगत नाहीं. मनुष्यस्वभावाचें ज्ञान होतें. आपली योग्यता काय, परिस्थिति काय, हें चागलें समजल्यामुळें काळास अनुसरून वर्तन करण्यास ठीक पडतें. इतिहासांतील गोष्टी खऱ्या असल्यामुळें त्या जशा मनावर ठसतात तशा कादंबरीतील ठसत नाहींत. कारण कादंबऱ्या काल्पनिक असतात.

* चरित्रें :—उन्नत जीवित यात्रा, पदचिन्हें कालरूप सिद्धतें ।

मरतांना आह्मांला मार्गें येतील ठेवितां खचित ॥

काव्यरत्नावली.

जगांत कोट्यवधि मनुष्यें जन्मतात आणि आयुष्यानुसार मृत्यु पावतात. त्या सर्वांचीच चरित्रें लिहिण्यासारखीं असतात असें नाहीं. आपल्या अंगच्या विशेष विद्वत्तेनें किंवा सद्गुणांनीं जगांतील साधारण मनुष्यापेक्षां अलौकिक कृत्यें करून आपलीं चरित्रें संस्मरणीय आहेत, असें जे जगांच्या प्रत्ययास आणून दाखवितात, अशांचीच

* Lives of great men all remind us
We can make our lives sublime,
And departing leave behind us
Foot-prints, on the sands of time.

Longfellow.

चरित्रें लिहिलीं जातात. संस्कृतांत ह्मटलें आहे ' स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ' राजे जे आहेत त्यांना त्यांच्या छात्राखाली असलेली प्रजा विशेष मान देते, परंतु जे विद्वान् आहेत ते सर्वत्र ठिकाणी पूज्य व वंदनीय होतात. आपण चरित्र वाचू लागलों ह्मणजे चरित्रनायकावरील प्रसंग, त्यानें भोगलेला त्रास किंवा छळ, त्याचें धैर्य, त्याची धर्मश्रद्धा, त्याचा निश्चय, त्याची विद्वत्ता, त्याची कळकळ वगैरे अनेक गुण वाचून आपल्या मनावर फारच चांगला ठसा उमटतो. आपणही तसें व्हावें व आपलें चरित्र संस्मरणीय करावें, असें वाटते. तो मनुष्य प्रथम आपल्यासारखाच असून पुढें तो उदयास आला, तसें आपणही प्रयत्न केला असतां उदयास येऊं, अशी क्षणभर मनाला खात्री वाटते. चरित्रें वाचावयास फार चांगलीं. तीं लहान थोरांनीं, स्त्रियांनीं, व पुरुषांनीं सर्वांनीं वाचावीं. ल्यांगहॉर्न यानें एके ठिकाणीं ह्मटलें आहे ' चरित्रें हीं लागवड करण्यास जितकीं योग्य आहेत, तितके इतर कोणतेही ग्रंथ योग्य नाहींत. ' तसेंच टॉमस कार्लईल यानें ह्मटलें आहे कीं, ' वाचनांत सर्वतोपरी उपयुक्त व अति चांगलें वाचन ह्मटलें ह्मणजे चरित्रग्रंथाचें होय. ' चरित्रें आपणास उत्तम मंडळींची ओळख करून देतात व जे महात्मे स्वप्रयत्नानें श्रेष्ठ पद पावले आहेत, त्यांच्या अगदीं जवळ आणून सोडतात.

प्रवासवर्णनें व स्थलवर्णनें यांच्या वाचनापासून मनोरंजन होऊन अन्य ठिकाणची माहिती मिळते. विविध देशांच्या चालीरीती कळून सत्यासत्य समजण्याची जिज्ञासा उत्पन्न होते. मन उदात्त होऊन आपल्या राष्ट्राचे गुणावगुण कळूं लागतात. पूर्वी अध्ययन संपल्यावर एकदोन वर्षे तीर्थयात्रा करण्यांत (प्रवासांत) घालवून नंतर आपले लोक जगांतील व्यवहारास लागत असत. परंतु हल्लीं तो काळ बदलला. आतां प्रवास व स्थलवर्णनाची पुष्कळ पुस्तके मिळूं लागल्यामुळे वसल्या ठिकाणीं सहज आपणास पुष्कळ ज्ञान प्राप्त करून घेतां येतें. निबंध वाचणें चांगलें; परंतु निबंधकार काय ह्मणतो, त्याचें ह्मणणें कितपत खरें आहे, आपल्या मताच्या सिद्धार्थ तो कोणकोणतीं प्रमाणें पुढें आणतो, याचें लक्षपूर्वक निरीक्षण केलें पाहिजे. पुष्कळ लोक

दररोज एकनिष्ठ भावानें पोथ्यापुराणें वाचतात. कित्येकांस त्या कळतात, कित्येकांस कळत नाहींत. धर्मसंबंधीं कांहीं तरी कसेबसे किंवा डोळे मिटून वाचलें ह्मणजे झालें. मग तें कळो अथवा न कळो. आपण जें वाचतों तें चांगलेंच, असा पक्का समज असल्यामुळें कोणी त्याबद्दल फारसा विचार करीत नाहींत. परंतु धर्मग्रंथ हे अशा रीतीनें वाचणें ह्मणजे त्यांची थडा करणें होय ! ते एकाग्र बुद्धीनें व लक्षपूर्वक वाचावे व त्याविषयीं विचार करावा. तत्वज्ञानविषयक ग्रंथ समजण्यास अत्यंत कठीण असल्यामुळें, ते लोकांस फारच कंटाळवाणे वाटतात. कोणी ते फारसे हार्तीसुद्धां घरीत नाहींत. परंतु तत्वज्ञान हें मनुष्यांच्या विचारसंग्रहाचें सार असल्यामुळें, त्याचा अभ्यास करणें, तें समजाऊन घेणें, हें अत्यंत श्रेयस्कर आहे. तत्वज्ञान हें मनुष्याचें जीवन असून त्याचा गुप्त प्रवाह राष्ट्रांतील लोकांच्या आंगीं खेळत असतो. ज्या मानानें तो प्रवाह प्रबल अथवा निर्बल असेल त्या मानानें त्याचें प्रतिबिंब लोकांच्या वर्तनांत दिसून येतें. वेद, गीता, किंवा उपनिषदे यांतील तत्वज्ञानाचा ठसा हिंदुलोकांवर उमटलेला स्पष्ट दिसतो. बायबलांतील तत्वज्ञानास अनुसरून ख्रिस्ती राष्ट्रांचे आचारविचार बनले आहेत. तत्वज्ञानांतील तत्वे मनावर पूर्ण त्रिबलीं ह्मणजे आंगीं विलक्षण जोम अथवा धैर्य येतें.

मासिक पुस्तके व वर्तमानपत्रे हींही अलीकडे वाङ्मयाचा एक भाग होऊन बसलीं असल्यामुळें, त्याविषयींही येथे थोडेंसे सांगितलें पाहिजे. मासिक पुस्तकांतील विषय काळजीनें लिहिलें असून ते विशेष विचार करण्यासारखे असतात. वर्तमानपत्रांतील विषय चालू गोष्टीं-संबंधीं असल्यामुळें कांहीं-दिवसांनीं ते शिळे होतात. वर्तमानपत्रांची भाषा साधारणतः विशेष काळजीपूर्वक लिहिलेली नसते. वर्तमानपत्रांतूनही कधीं कधीं चांगले मनन करण्यासारखे विषय येत असतात, नाहीं असें नाहीं. तरी पण नुसतीं वर्तमानपत्रें वाचून मन कधींही सुसंस्कृत होणार नाहीं. तर तें सुसंस्कृत होण्यास व चांगले विचार चांगल्या भाषेत लिहितां येण्यास वाङ्मयात्मक ग्रंथांचा अभ्यास केला पाहिजे.

भाग ९ वा.

मराठी पुस्तके.

येथवर वाचन या विषयाचे सामान्य विवेचन झाले. कोणत्याही भाषेतील ग्रंथ वाचतेवेळीं येथवर सांगितलेल्या मुद्यांचा वाचकांस पुष्कळ उपयोग होईल. वाचन हटले कीं, अगोदर ग्रंथसंग्रह पाहिजे. व तो ग्रंथसंग्रह कसा आहे, त्यांत उत्तम व वाचण्यालायक असे ग्रंथ कोणते आहेत, त्यांत न्यूनता काय आहे, इत्यादि गोष्टींचे विवेचन झाले तरच तो निबंध पूर्ण होईल, एरवीं होणार नाही. तसेच जे तरुण आहेत किंवा वाङ्मयाशी ज्यांचा विशेष परिचय नाही, अशा वाचकांची वाङ्मयाशी ओळख करून देणे, हे येथे आवश्यक आहे. प्रस्तुत निबंध मराठी भाषेत असल्यामुळे मराठी ग्रंथासंबंधी येथे विवेचन झाले पाहिजे. परंतु तो विषय स्वतंत्र असून प्रकृत निबंधाचा तिप्पट किंवा चौपट विस्तार होऊनही त्याची पूर्णता होणार नाही. तरी वाचकांच्या सोईकरितां मराठी वाङ्मयग्रंथाविषयीं येथे थोडक्यांत दिग्दर्शन केले आहे, तरी आमच्या प्रिय वाचकांनीं मराठी वाङ्मयविषयक ग्रंथ अवश्य पहावेत, अशी त्यांना सविनय प्रार्थना आहे.

कविता.

मराठी भाषेतील प्राचीन कवि हटला हणजे मुकुंदराज हा असून, याचे 'विवेकसिंधु' आणि 'परमामृत' असे दोन ग्रंथ उपलब्ध आहेत. या ग्रंथांत ब्रह्म, माया, जीवात्मा, परमात्मा इत्यादि विषयांचे प्रतिपादन केलेले आढळते. ज्ञानेश्वराची भावार्थदीपिका (ज्ञानेश्वरी) ही गीतेवरील टीका असून ती सुप्रसिद्ध आहे. याचा अमृतानुभव हणून एक स्वतंत्र ग्रंथ आहे. हे दोन्हीही ग्रंथ वाचण्यालायक आहेत. ज्ञानेश्वराची भाषा दुर्बोध असून ती गुरुमुखाशिवाय समजणे कठिण

आहे. ज्ञानेश्वरास तीन भावंडे होती. त्यांचेही अभंग प्रसिद्ध झाले आहेत. नामदेव हा ज्ञानेश्वराचा समकालीन असून याचे पुष्कळ अभंग प्रसिद्ध आहेत. त्यांत भक्तिरस विशेष आहे. ज्ञानेश्वराच्या मागाहून सुमारे ३०० वर्षांनी एकनाथ झाला. मराठी भाषेत ग्रंथ लिहिण्याबद्दल एकनाथाचा जरी पुष्कळ छळ झाला, तरी त्याने आपला निश्चय सोडला नाही. एकनाथाचे भागवत, भावार्थ रामायण, स्वात्मसुख व रुक्मिणीस्वयंवर, असे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. पैकीं भागवत वाचकांनीं अवश्य वाचावेच, अशी त्यांना शिफारस आहे. मनुष्य कोणत्याही स्थितींत असो, त्यानें सन्मार्गानें वागून अनन्य भावानें परमेश्वराची भक्ति करावी, हेंच तुकाराम लोकांस नेहमीं सांगत असे. तुकारामाचा एक किंवा अर्धा अभंग येत नसेल, असा एकही मनुष्य महाराष्ट्रांत सांपडणें कठिण. तुकारामाचे अभंग ऐकून पाश्चात्य पंडितांनींही माना डोलविल्या आहेत. तुकारामाच्या अभंगाची गाथा ही मराठी वाचकांस एक सर्वोत्कृष्ट देणगी आहे. रामदास हा तुकारामाचा समकालीन असून शिवाजी महाराजांचा गुरु होता. याचे मनाचे श्लोक फार उत्तम व बोधपर आहेत. इंग्रजींत ज्याला एथिक्स [Ethics] व्यवहारनीतिशास्त्र ह्मणतात, त्याच धर्तीवर याचा दासबोध नामक ग्रंथ आहे. तो प्रापंचिक लोकांनीं अवश्य वाचात जावा. वामन हा मोठा संस्कृतज्ञ असून यानें मराठींत अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत. याची कविता गंभीर व रसभरित आहे. यथार्थदीपिका नामक याची गीतेवर मोठी टीका आहे. यथार्थदीपिका आगादर वाचून नंतर भावार्थदीपिका [ज्ञानेश्वरी] वाचावी. तसेंच निगमसार, शृंगार, नीति, वैराग्य हीं शतके, कर्मतत्व व ब्रह्मतत्व हे याचे चांगले ग्रंथ आहेत. प्रियमुधा नांवाच्या ग्रंथांत वामनानें आपल्या पत्नीस शांकर सिद्धान्ताचा उपदेश केला आहे. श्रीधरस्वामी यांची भाषा फारच रसाल व हृदयंगम आहे. रामविजय, हरिविजय, पांडवप्रताप हे याचे ग्रंथ अगदीं वाचण्यालायक आहेत. महिपति यानें अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत. बहुतेक प्राचीन भक्तांचीं व संतांचीं चरित्रे यानें

आपल्या ग्रंथांत लिहून ठेविली आहेत. ऐतिहासिक व धर्मदृष्ट्या ही संतचरित्रे फार महत्वाची आहेत. याचे भक्तविजय व संतलीलामृत हे ग्रंथ वाचावे. अमृतराय याने कटिबंध व पदें पुष्कळ केली आहेत. याची वाणी फारच रसाळ व मनोरंजक आहे. मोरोपंत हा कवि मराठींत सुप्रसिद्ध आहे. याने मराठी भाषेत जितके ग्रंथ लिहिले आहेत, तितके कोणीही लिहिले नाहीत. मराठी भाषा याच्यापुढे अगदी हात जोडून उभी असे. मंत्ररामायण, मंत्रभागवत, हरिसंबोधनस्तोत्र हे याचे ग्रंथ वाचले ह्मणजे वरील विधानाची वाचकांस सहज साक्ष पटेल. याचे १८ पर्वे भारत, मंत्रभागवत, अष्टोत्तरशत [१०८] रामायणे, केकावली इत्यादि अनेक ग्रंथ आहेत. संस्कृताचे ज्यास अंग नाही, अशा साधारण मनुष्यास याच्या कविता समजण्यास दुर्बोध आहेत. मुक्तेश्वर याचे भारत व रामायण हे दोन ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. याची कविताशक्ति चांगली असून वर्णनशैली अनुपम आहे. याच्या ग्रंथांतील वर्णने वाचीत असतां, त्या गोष्टी डोळ्यापुढे मूर्तिमंत दिसत आहेत कीं काय, असा वाचकांस भास होतो. अनंतफंदी व रामजोशी हे पूर्व षयांत तमासगीर या नात्याने सुप्रसिद्ध होते. परंतु पुढे दोघांचेहि लक्ष्य सन्मार्गाकडे लागले. अनंतफंदी याने कटाव, फटके, लावण्या, वगैरे केल्या आहेत. श्रीमंत सवाई माधवराव पेशवे यांच्या मृत्यूवर ' माधवग्रंथ ' नामक एक ग्रंथ याने लिहिला आहे. जोशीबुवांच्या लावण्या सुप्रसिद्ध आहेतच. या लावण्या वाचकांनीं अवश्य वाचून पहाव्या. प्राचीन मराठी कवींची जी सुरस काव्ये आहेत, त्यांत रघुनाथ पंडित याच्या नलोपाख्यानाचा बराच वर नंबर लागतो. या कवीचे दुसरे कांहींच ग्रंथ नाहीत, ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट होय.

रंगनाथ स्वामी याचे बृहद्वाक्यवृत्ति, भगवद्गीतेवरील टीका आणि योगवासिष्ठ असे तीन ग्रंथ आहेत. त्यांत योगवासिष्ठ हा ग्रंथ वाचनीय आहे. विठ्ठल हा रामदासस्वामीचा समकालीन असून, याचे ' बिल्हणचरित्र ' ' रसमंजरी ' व ' विद्वज्जीवन ' असे तीन ग्रंथ वशि-

वाय कांहीं पौराणिक कथानकें प्रसिद्ध आहेत. जयरामस्वामी याचा 'शांतिपंचीकरण' नांवाचा ग्रंथ आहे. आनंदमूर्ति व अनंत कवि यांचीही कांहीं काव्ये आहेत. श्रीगोंदे येथील शेख महंमद याचा योगसंग्राम नामक औचिद्ध ग्रंथ प्रसिद्ध आहे; व शिवाय यांने कांहीं अंभंग केले आहेत. या शिवाय शिवरामस्वामी, केशवस्वामी, आनंदतनय, जीवनतनय, निरंजन, चिंतामणी, शिवदिन केसरी, मध्वमुनि, सोहिरोत्रा, कृष्णकवि, नरहरि, देवनाथ, विठ्ठलनाथ, श्यामसुंदर, कृष्णदास, रमणतनय, रामकृष्ण, कृष्णकिंकर, अवधूत, चतुरसात्राजी, मुद्गळ, चिन्मयनंदन, वगैरे अनेक कवींच्या थोड्याफार कविता आहेत.

या महाराष्ट्र कवींनी राजाश्रमाची, द्रव्याची, किंवा मानपमानाची आशा न करितां विपत्तींत राहून व ऐहिक सुखांचा त्याग करून केवळ निरपेक्ष बुद्धीनें ज्ञान प्रसाराच्या कामीं जिवापाड श्रम केले व अज्ञ लोकांस जें ज्ञान दुर्लभ होतें, तें सुलभ करून दिलें, त्याबद्दल त्यांचीं स्तुति करावी तितकी थोडीच होणार आहे. तुकाराम, रामदास, मोरोपंत यांना राजाश्रय प्राप्त होत असतांही, त्यांनीं त्याची पर्वा केली नाही.

या महाराष्ट्र कवींच्या काव्यांत फारसा अर्थ नसून त्यांनी उगीच कांहींतरी भारूड लिहून ठेविलें आहे, असें क्षणणारे लोक आह्मांत आहेत. ज्यांना विद्येचा फारसा संस्कार नाही, अशा मनुष्याकडून हा आक्षेप करण्यांत आला असता, तर त्याबद्दल फारसें वाईट वाटलें नसतें, परंतु बहुतकरून हा आक्षेप सुशिक्षित क्षणविणाऱ्या गृहस्थांकडून होतो. याचें कारण हेंच कीं, त्यांनीं हे ग्रंथ वाचले नसल्यामुळे त्यांना त्याविषयी फारशी माहिती नसते. त्यांनीं प्रथम हे ग्रंथ पहावे, ते कसे काय आहेत याचा विचार करावा, आणि मग ठाम ठरवावे. वेदान्तासारखे गहन विषय उपमा दृष्टांतांनीं वाचकांच्या मनांत पूर्ण चिंतविणारी ज्ञानेश्वराची रसाळ व प्रासादिक वाणी, भक्तिरसानें पूर्ण ओथंबलेले व श्रोत्यांच्या मनांत पूर्ण प्रकाश पाडणारे तुकाराम महाराजांचे अंभंग, व्यवहारज्ञान व परमार्थज्ञान यांची ओळख करून देणारा सम-

धांधा बोध, नाथाची प्रशांत व हृदयांत विवेक उत्पन्न करणारी ओवी, सुरस व मोहक अशी श्रीधर व मुक्तेश्वर यांची कविता, शब्दलालित्य व अर्थगौरव यांनी प्रफुल्लित अशी वामन पंडित व रघुनाथ पंडित यांची काव्ये, कविस्फूर्तीने सुप्रसन्न होऊन आपला पिसारा पिंजारून प्रेमळस्वराने टाहो फोडणाऱ्या मयूराचा मधुर स्वर, अमृतरायाचे रसभरित व मनोरंजक कटाव, अज्ञ मूढ लोकांसही सन्मार्गास लावणारी जोशीबुवांची लावणी, इत्यादि काव्ये वाचून ज्यास आनंद होणार नाही, असा मनुष्य सांपडणे विरळा!

मराठी काव्यांत जसा लावण्यांचा समावेश होतो, तसाच पोवाड्यांचाही होतो. शिवाजीच्या वेळेपासून तो पेशवाईअखेर ह्यणजे जवळ जवळ दोनशे वर्षांत मराठ्यांनी ज्या लढाया मारल्या, जे पराक्रम केले, किंवा जे अपार वैभव भोगिले, त्यांचे व तशाच ठळक ठळक गोष्टींचे वर्णन पोवाड्यांत सांपडते. पोवाडे ह्यणून त्यावर चरितार्थ भागविणारे शाहीर, गोंधळी किंवा भराडी लोक पूर्वी पुष्कळ होते. या लोकांनी पोवाडे रचून इतिहासरूपी जीवन मराठे लोकांस वेळोवेळी पाजले व त्यांच्यांतले तेज कायम ठेविले, याबद्दल यांची स्तुति करावी तेवढी थोडीच होणार आहे! ऐतिहासिक दृष्ट्या हे पोवाडे विशेष महत्वाचे आहेत. गोंधळ्यांकडून व इतर ठिकाणाहून पोवाडे मिळवून ते एकत्र करून मि० तुकाराम शाळिग्राम व मे० आर्क्यसाहंवांनी त्यांचे एक स्वतंत्र पुस्तक प्रसिद्ध केले आहे. हे पुस्तक फारच चांगले झाले असून, ते वाचल्याशिवाय त्याची योग्यता वाचकांस कळून येणार नाही.

आधुनिक कवि:—वेदांत किंवा पौराणिक कथानकांशिवाय लिहिण्यासारखे अनेक विषय आहेत, अशी अलीकडील लोकांची खाती झाली. मनोविकारांचे चित्र, सृष्टिसौंदर्यवर्णन ऐतिहासिक प्रसंगांचे वर्णन, स्थल-वर्णन वगैरे विषय आधुनिक कवींस विशेष पसंत पडले. रघुवंश व मेघदूत या सुप्रसिद्ध संस्कृत काव्यांची पद्यात्मक भाषांतरे झाली. यामुळे भाषांतररूपानेच कां होईना, षण कविवर्य कालिदास याच्या कृतीची

मराठी वाचकांस ओळख झाली. श्री० कै० बापूसाहेब कुरुंदवाडकर यांनी भट्टवंशकाव्य आर्यावृत्तांत मराठीत केलें. कै० कुंटे यांनी, ' राजा शिवाजी ' नामक वीररसप्रधान काव्य ग्रीक किंवा इंग्रजी धर्तीवर लिहिण्याचा प्रयत्न केला असून त्यांत कित्येक भागांत चांगला काव्यरस उतरला आहे. मराठे सरदार शिंदे, होळकर यांच्या रजपूत राजांशी ज्या उत्तर हिंदुस्थानांत लढाया झाल्या, त्या प्रसंगांची एक काल्पनिक गोष्ट रचून रा० वासुदेव वामन खरे यांनी ' यशवंतरायमहाकाव्य ' नामक एक काव्य लिहिलें आहे. गणेशशास्त्री लेले यांनी साकीवृत्तांत कृष्णाकुमारी काव्य लिहिलें आहे. तसेंच रा० जुवेकर यांचेही ' कृष्णाकुमारी ' नामक काव्य आहे. कृष्णाकुमारीचे चरित्र इतकें मनोहर आहे कीं, त्यावर कवींनी कितीही लिहिलें तरी तें थोडेंच होणार आहे! कै० भास्कर दामोदर पाळंदे यांची ' रत्नमाला ' प्रसिद्ध आहेच. सर्जन मेजर कीर्तीकर यांनी आंग्ल कवि टेनिसन याच्या प्रिन्सेस नामक काव्याचे ' इंदिरा ' नामक भाषांतर केलें आहे. हें काव्य कितपत चांगलें साधलें आहे, याविषयी बराच मतभेद आहे. तथापि तें एकदां तरी वाचण्यासारखें आहे. ' स्कॉट ' च्या ' लेडी ऑफ् धि लेक ' च्या प्रथम आणि शेवटच्या सर्गाच्या आधारे ' दैवसेनी ' हें काव्य लिहिलें असून तें मनोहर झालें आहे. रा० महाजनी यांनी जी कुसुमांजलि लिहिली आहे, तिचा सुगंध मराठी वाचकांनी एकदां तरी घ्यावा. कै० वा० दा० ओक यांचे ' काव्यमाधुर्य ' नामक पुस्तक प्रसिद्ध असून त्यांतील कविता चांगल्या साधल्या आहेत. अधुनिक कवींत रा० मोगरे यांची कविता बरीच सरस असते. दयानंद सरस्वती, मंडलिक वगैरे लोकमान्य थोर पुरुषांच्या निधनावर यांच्या कविता आहेत. यांचे ' अभिनव कादंबरी ' नामक मराठी लहानसें काव्य प्रसिद्ध आहे. मि० ना० वा० टिळक यांची कविता बरीच सरस असून प्रासादिक आहे. रा० भांडारे, लोंढे, लेंबे माधवानुज यांच्या कविता चांगल्या असतात. या व इतर आधुनिक कवींचीं काव्ये पहावयाचीं असल्यास जळगांव जिल्हा खानदेश येथे निवत असलेल्या ' काव्यरत्नावली ' नामक मासिक पुस्तकाचे अंक पहावेत.

नाटकें: — मराठी वाचकांच्या ठायीं नाटकासंबंधानें जितकी अभिरुचि दिसून येते, तितकी इतर कोणत्याही ग्रंथासंबंधानें दिसून येत नाही. नाटकांच्या पुस्तकांच्या जितक्या आवृत्ती निघतात, तितक्या इतर कोणत्याही प्रकारच्या पुस्तकांच्या निघत नाहीत. कै. परशुरामपंत गोडबोले यांनीं उत्तररामचरित्र, वेणीसंहार, मृच्छकटिक, हीं संस्कृत नाटकें मराठींत गद्यपद्यात्मक केलीं असून तीं चांगलीं उतरलीं आहेत. कै. कीर्तने यांचीं जयपाळ व थोरले माधवराव हीं नाटकें उत्तमांत मोडतात. महाजनी यांचें तारा [सिबेलाईन] व केळकर यांचें लाटिका [टेमिंग आफ धि थ्रू] हीं नाटकें गद्यांत असून चांगलीं झालीं आहेत. कानिटकर यांनीं बरीच नाटकें लिहिलीं आहेत. त्यांत ' तरुणीशिक्षणनाटिका, ' ' समातेवियाचें बिल ' व ' शीघ्रसुधारणा-दुष्परिणाम, ' हीं नाटकें सामाजिक असून त्यांत लेखकानें आपल्या मताप्रमाणें समाजास सुधारणेविरुद्ध इशारा दिला आहे. त्याचप्रमाणें अलीकडे रा. देवल यांनीं ' शारदा ' नामक नाटक लिहून त्यांत वृद्धतरुणीविवाहाच्या निंद्य चालीचें चित्र समाजापुढें मांडिलें आहे. यावरून हें उघड आहे कीं, नाटकें हीं जरी मनोरंजनाकरितांच आहेत, तरी त्यापासून लोकमत जागृत करण्याचे कामीं पुष्कळ मदत होते. तसेंच कानिटकरांची ' शिवाजी, ' ' प्रतापगडचा मोहरा, ' ' राजाराम, ' ' बाजीराव आणि मस्तानी ' ' बाजी देशपांडे ' हीं व तसेंच ' गुणोत्कर्ष, ' ' पानपताचा दुर्दैवी मोहरा, ' ' श्रीमंत सवाईमाधवरावसाहेब यांचा मृत्यु, ' इत्यादि ऐतिहासिक नाटकें वाचण्यालायक आहेत. ' राणा भीमदेव ' हें गद्य नाटक शेरिडनच्या पिझारो नामक एका नाटकाच्या आधारे लिहिलें असून त्यावर इकडील पोपाख इतका बेमालूम चढविला आहे कीं, त्याचें असलें संविधानक राजस्थानमधील एखाद्या रजपूत राजाचें पाहिजे असें प्रत्येकांस वाटतें. शेक्सपीयरच्या हॅमेल्ट नाटकाची गद्यांत वीरसेन, विकारविलसित, हिंमतबहादर अशीं तीन भाषांतरे झालीं आहेत. पैकी ' विकारविलसित ' हें लोकप्रिय झालें आहे. संगीत नाटकांत कै. आण्णा किलोसकर यांचें संगीत ' शांकुतल ' व

‘सौभद्र’ हीं नाटके सुप्रसिद्ध असून लोकप्रिय झालीं आहेत. रा० देवल यांची संगीत ‘मृच्छकटिक’ व ‘विक्रमोर्वशी,’ हीं दोन नाटके चांगलीं आहेत. रा० देवल यांची भाषा सरळ व सुबोध असून यांच्या कवितेंत बराच प्रसाद आहे. तसेंच यांनीं गद्यांत ‘झुंझारराव’ (अथेल्लो) आणि दुर्गा हीं नाटके लिहिलीं आहेत; तींही बरींच वठलीं आहेत. वर निर्दिष्ट केलेल्या संस्कृत नाटकांशिवाय मुद्राराक्षस, प्रबोधचंद्रोदय, मालतीमाधव, रत्नावली, प्रसन्नराघव, हीं नाटके मराठींत झालीं आहेत. तसेंच इंग्लिश नाटकाचार्य शेक्सपियर याच्या १८ नाटकांचीं मराठींत भाषांतरे झालीं आहेत. रा० शंकर मोरो रानडे यांनीं आपल्या नाट्यकथार्णवांतून पुष्कळ चांगलीं नाटके प्रसिद्ध केलीं आहेत. यांशिवाय आणखी पुष्कळ नाटके मराठींत झालीं आहेत, त्यांचा नामनिर्देश करून जागा अडविणें चांगलें नाही. संगीतांत तर अलीकडे नाटकांचा सुळसुळाट झाला असून लेखकांच्या अंगीं विद्वत्ता व प्रसाद हे गुण क्वचित्च दिसून येतात. नाटक कलेची माहिती असो किंवा नसो, जो उठतो तो संगीत नाटके लिहितो व भीड मुर्वत खर्चून कोणा-तरी संगीत मंडळीस देतो. विशेष परिश्रम केल्याशिवाय किंवा द्रव्य खर्चल्याशिवाय नाटक मिळाल्यामुळे मंडळीही असल्या नाटकाचे गुणदोष मुळींच न पाहतां एकदम खेळ करूं लागते. या नाटकांचीं पुस्तके प्रसिद्ध होत नाहीत, किंवा कोणी त्यावर टीकाही करीत नाहीत. कित्येक नाटके तर अश्लील असून शिष्टाचारास सोडून लिहिलीं आहेत. ही स्थिति खरोखरच फार शोचनीय असून यामुळे नाटककलेचा व्हास होत आहे. इतकेच नाही, तर एका अत्यंत उपयुक्त अशा संस्थेस वाईट वळण लागत चाललें आहे. इकडे आमची समाजहितचिंतक मंडळी लक्ष देतील तर फार बरे होईल !

ज्यांना लिहितां वाचतां येतें अशा लोकांचीं बहुतककरून करमणुकीचीं पुस्तके छटलीं ह्मणजे कादंबऱ्या होत. कादंबऱ्यांचाही जितका खप होतो, किंवा त्या जितक्या वाचल्या जातात, तितकीं दुसरीं कोणतींही पुस्तके

वाचलीं जात नाहींत. आपण एखाद्या मनुष्याची किंवा कुटुंबाची गोष्ट सांगूं लागलों ह्मणजे ऐकणारे ती किती लक्षपूर्वक ऐकत असतात, याचा अनुभव पुष्कळांस आलाच असेल. मनुष्यास मनुष्यवर्गाच्या गोष्टी आवडाव्या हें अगदीं साहजिक आहे! पहिल्या पहिल्यानें मराठींत नीरस व विचकट गोष्टी किंवा कादंबऱ्या निघाल्या. परंतु पुढें लवकरच ती दिशा बदलली आणि घरगुती गोष्टींच्या वर्णनात्मक कादंबऱ्या निघूं लागल्या. वेणू, यशवंतराव खरे, नारायणराव आणि गोदावरी, सद्गुणी सून या कादंबऱ्या वाचल्या ह्मणजे गृहस्थितीचें चित्र वाचकांच्या डोळ्यांपुढें मूर्तिमंत उभें रहातें. मुक्तामाला ही कादंबरी मराठींत जुनी असून हिची भाषा प्रौढ व सरळ व संविधानक मनेवेधक आहे. या कादंबरीच्या सहा आवृत्ती निघाल्या आहेत, येवढें सांगितलें ह्मणजे इच्या चांगुलपणाबद्दल वाचकांची सहज खात्री होईल.

गोविंदराव अथवा सुशिक्षणाचें फळ, ताराबाई हिराबाई, गोदावरी, या कादंबऱ्या वाचण्यालायक आहेत. मोचनगड, पहिले बाजीराव, छत्रपति संभाजी, जिजिवास, पानपतचा मोहरा, लालन बैरागीण, पानपतची मोहीम, ह्यैसूरचा वाघ, उषःकाल वगैरे ऐतिहासिक कादंबऱ्या चांगल्या असून वाचनीय आहेत. रा० आपटे यांनीं लिहिलेल्या ' आजकालच्या गोष्टी ' ' पण लक्षांत कोण घेतो ! ' ' मी ' या कादंबऱ्या मराठी भाषेंत पहिल्या प्रतीच्या असून फार लोकप्रिय झाल्या आहेत. इंग्रजींत सर वॉल्टर स्काटच्या कादंबऱ्या जशा सर्वमान्य आहेत, तशाच आपट्यांच्या मराठी कादंबऱ्या सर्वांच्या आदरास पात्र झाल्या आहेत. यांची भाषा सरळ व सोपी असून विचारसरणी मनोहर व हृदयांत जलद प्रकाश पाडणारी आहे. स्त्रीलेखकांपैकीं सौ० काशीबाई कानिटकर यांच्या ' शेवट तर गोड झाला ' आणि ' खरी कीं खोटी ' अशा दोन लहान कादंबऱ्या प्रसिद्ध आहेत. तसेंच मिस् भोर यांचीही ' पुष्पकरंडक ' नामक कादंबरी वाचण्यालायक आहे. सुप्रसिद्ध बंगाली कादंबरीकार बंकीमचंद्र चतर्जी यांच्या कादंबऱ्यांची आनंदाश्रम, विषवृक्ष, तरुचाला,

दुर्गेशनंदिनी अशी मराठीत भाषांतरें झालीं आहेत. इंग्रजीतील रासेलस, पॉल आणि व्हर्जीनिया, गलिव्हरचा वृत्तांत यांची भाषांतरें झालीं आहेत. कुवलयपूरची राणी कुमुद्वती हें ' मेरी क्वीन ऑफ् स्काट्स् ' नामक इंग्रजी कादंबरीचें रूपांतर होय. अनाथ पांडुरंग हें पांडुरंग हरि नामक इंग्रजी कादंबरीचें भाषांतर असून चांगलें वठलें आहे. प्रतापसिंह, ठगाची जबानी, मथुरा, शिलादित्य याही कादंबऱ्या इंग्रजीवरूनच झाल्या आहेत. मौनयौवना ही कादंबरी एका इंग्रजी कादंबरीवरून लिहिली असून इजवर इकडील पोषाख फार सुरेख बसविला आहे. संस्कृतांतील कादंबरी, दशकुमारचरित, विश्वगुणादर्श, बृहत्कथासागर, या कादंबऱ्या मराठीत झाल्या आहेत. पैकीं बृहत्कथासागर या कादंबरीत पौराणिक कालानंतर भरतखंडाची कशी स्थिति होती याविषयी बरीच ऐतिहासिक माहिती मिळते.

आरबी भाषेतील सुरस गोष्टीचें भाषांतर करण्याचें श्रेय कै० कृष्णशास्त्री व त्यांचे चिरंजीव विष्णुशास्त्री यांना व तसेंच रा० दामले यांना दिलें पाहिजे. मुंबईतील पोतदार यांनी संस्कृतांतील मुख्य मुख्य नाटकांधारें लहान लहान कादंबऱ्या किंवा गोष्टी सोप्या भाषेंत मराठीत प्रसिद्ध केल्या आहेत. निर्णयसागर छापखान्याचे मालकांनी ' संस्कृत ग्रंथार्थसंग्रहमालिका ' काढून संस्कृत पुराणें, नाटकें किंवा काव्यें यांच्यांतलीं बरीच आख्यानें मराठीत सोप्या भाषेंत छापून प्रसिद्ध केलीं आहेत. याच दिशेनें मूरकर मंडळीनें रामविजय, हरिविजय, संतलीला-मृत इत्यादि प्राचीन ओवीबद्ध ग्रंथांची सुलभ मराठी गद्यांत रूपांतरें केलीं आहेत. ज्यांना विद्येचा फारच थोडा संस्कार आहे, अशा स्त्रीपुरुषांना हे ग्रंथ सहज समजतील, इतके ते सोपे झाले आहेत.

इतिहासः—आमचा जुना इतिहास बखरींत सांपडतो. कृष्णाजी अनंत यांचें शिवछत्रपतीचें चरित्र प्रसिद्ध आहे. महारराव चिटणीस यांनी लिहिलेली शिवाजी, संभाजी, राजाराम, शाहू, रामराजा, धाकटा शाहू यांची चरित्रें फार विश्वसनीय आहेत. पेशव्याची बखर, पानिपतची बखर, माऊसाहेबांची बखर इत्यादि बखरी वाचण्यालायक आहेत.

बखरीच्या भाषेत जो एक विशेष प्रकारचा जोम दिसून येतो, तो अलीकडील गद्यग्रंथांत नसतो. जुन्या बखरी प्रसिद्ध करण्याच्या कामी काव्येतिहाससंग्रह या मासिकपुस्तकानें बरीच मदत केली असून ऐतिहासिक लेखसंग्रह, भारतवर्ष व ग्रंथमाला या मासिकपुस्तकांतूनही हल्लीं बखरी, जुने पत्रव्यवहार छापून निवत आहेत. रा० साने, खरे, राजवाडे व पारसनीम या गृहस्थांनीं या कामीं जे विशेष परिश्रम घेतले, त्याचद्वल त्यांचें अभिनंदन करावें तितकें थोडेंच होणार आहे. मे० ऑक्थ व शाळीग्राम यांनीं गांवोगांवाहून गोंधळी लोकांकडून पोवाडे मिळवून त्यांचें एक स्वतंत्र पुस्तक प्रसिद्ध केलें आहे. रा० पारसनिस यांनीं स्वतंत्र माहिती मिळवून झांशीच्या राणीचें चरित्र, मराठ्यांचे बुंदेलखंडांतील पराक्रम, अयोध्येचे नबाब, हीं ऐतिहासिक पुस्तके लिहिलीं आहेत. तीं चांगलीं असून अवश्य वाचण्याजोगीं आहेत. ग्यांट डफ यांनीं विपुल माहिती मिळवून जो इंग्रजींत मराठ्यांचा विस्तृत इतिहास लिहिला आहे, त्याचें क्वापटन डी. कॅपन यानें मराठींत उत्तम भाषांतर केलें आहे. कै० मंडलिक यांनीं एलफिन्स्टनचा हिंदुस्थानचा इतिहास मराठींत केला आहे. कै० कीर्तने यांनीं मध्यहिंदुस्थानचा व लोकहितवादी यांनीं राजस्थानचा, सौराष्ट्र देशाचा, लंकेचा वगैरे इतिहास लिहिले आहेत. तसेंच यांच्या ऐतिहासिक गोष्टी भाग १, २, ३ यांत व रा० ओक यांच्या हिंदुस्थानकथारसांत ऐतिहासिक माहिती ओतप्रोत भरलेली दिसून येते.

मुसलमानी इतिहासकार फेरिस्ता याच्याही ग्रंथाचें मराठींत भाषांतर झालें आहे. रा० मोडक यांनीं दक्षिणेंतील मुसलमानी राज्यांचा इतिहास व सरदेसाई यांनीं मुसलमानी रियासत हे ग्रंथ लिहून मुसलमानी राज्याविषयी बरीच माहिती एकत्र करून, ठेविली आहे. इंग्लंडचा इतिहास, फ्रान्सच्या राज्यक्रांतीचा इतिहास हेही इतिहास मराठींत झाले आहेत. कै० लक्ष्मणराव त्रिपळूंगकर यांनीं विशेष परिश्रम घेऊन महाराष्ट्राचा मोठा इतिहास ग्रंथमालेत छापून प्रसिद्ध केला आहे. तसेंच बहुतेक देशी

संस्थानांचे व त्यांच्या घराण्यांचे इतिहास प्रो. मोडक यांनी लिहिले आहेत. डा. भांडारकर यांच्या 'दख्खगना इतिहास' नामक इंग्रजी ग्रंथाचे मराठीत रूपांतर झाले आहे. विद्याभिलाषी श्रीमंत सयार्जाराव गायकवाड यांनी 'एपिटोम्स ऑफ हिस्टरी' नामक इंग्लिश ग्रंथमालिकेच्या आधारे ग्रीस, रोम, कार्थेज, आसिरिया, तुर्कस्थान, रशिया, स्पेन, इजिप्त, चीन, सिलोन, इराण, या देशांचे इतिहास प्रसिद्ध ग्रंथकारांकडून लिहवून प्रसिद्ध केले आहेत. रा० राजवाडे यांनी मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने खंड, १ आणि ४ प्रसिद्ध करून भावी इतिहासकारांकरिता बरीच माहिती मिळवून प्रसिद्ध केली आहे. शेवटी एक सूचना करावयाची आहे ती ही की, श्रीमंत सयार्जाराव गायकवाड यांचे अनुकरण करून प्रत्येक संस्थानिक किंवा इतर श्रीमान् गृहस्थ जर अशाच किंवा इतर तऱ्हेच्या पुस्तकमालिका प्रसिद्ध करतील, तर त्यांचे नांव संस्मरणीय होऊन स्वभाषेची अल्पस्वल्प सेवा केल्याचेंही श्रेय त्यांना मिळणार आहे.

चरित्रे:—मराठीत चरित्रलेखनाचा उपक्रम महिपतीने केला असून त्याने आपल्या भक्तविजय, संतलीलामृत वगैरे ग्रंथांत संत व भक्त मंडळींची चरित्रे लिहून ठेविली आहेत. कै० विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी कविपंचक नामक पुस्तकांत—कालिदास, भवभूति, बाणभट्ट, सुबंधु आणि दंडी या—पांच संस्कृत कवींची चरित्रे लिहिली आहेत. अगोदरच चिपळूणकरांची भाषा चांगली, आणि तशांत त्यांच्यासारख्या मार्मिक गृहस्थाने हे पुस्तक लिहिलेले, यामुळे ते फारच चांगले झाले आहे. गौतमबुद्ध आणि शंकराचार्य या देन्हीही धर्मसंस्थापकांची चरित्रे मराठीत झाली आहेत. आमचे मराठी कवि व साधु ज्ञानेश्वर, एकनाथ, रामदास, तुकाराम, यांची, तशीच मारोपंत व वामन पंडित यांचीही चरित्रे प्रसिद्ध झाली आहेत. शिवाजी, संभाजी, (नागेशराव बापट यांचे कादंबरी धर्तीवर आहे.) राजाराम, बाळाजी विश्वनाथ, मल्हारराव होळकर, महादजी शिंदे, नाना फडणीस, बापू गोखले, विठ्ठल शिवदेव, हरि फडके, परशुरामभाऊ षटवर्धन इत्यादि मराठेशाईतील ठळक ठळक

पुरुषांचीं चरित्रे झालीं आहेत. इंग्रजी अमलांत विद्यासंपादन करून स्वप्रयत्नानें जे नांवारूपास चढले, अशा बहुतेक प्रसिद्ध पुरुषांचीं चरित्रे लिहिलीं गेलीं आहेत. कै० नाना मोरोजी, मंडलिक, सर टी. माधवराव, काशिनाथ त्र्यंबक तेलंग, विष्णुशास्त्री त्रिपळूणकर, प्रि० आगरकर यांचीं चरित्रे वाचलीं असतां त्यांपासून वाचकांस बराच बोध घेण्यासारखा आहे. शेक्सपीयर, पिट, लॉर्ड बेकन, सर आयझ्याक न्युटन, डा० लिव्हिंगस्टन, वेलिंग्टन, बर्क, ग्ल्याडस्टन आणि श्रीमती महाराणी व्हिक्टोरिया, इ० सुप्रसिद्ध आंग्ल विभूतींचीं चरित्रे बोधप्रद आहेत. अमेरिकन प्रेसिडेंट गारफील्ड व लिंकन, तसेच नेपोलियन् बोनापार्ट ग्यारिबाल्डी, माझिनी, या सुप्रसिद्ध पाश्चात देशांतील लोकोत्तर पुरुषांचीं चरित्रे मराठींत झालीं आहेत. अलेक्झांडर, सॉक्रेटीस, डिमॉस्थोनिस, पीटर धी ग्रेट, कोलंबस ह्या पाश्चात्य प्राचीन मंडळींचीं चरित्रे मराठींत लिहिलीं गेलीं आहेत. चरित्रकारांत रा० ओक व बापट यांनीं बऱ्याच पाश्चात्य सुप्रसिद्ध पुरुषांचीं चरित्रे लिहिलीं आहेत. यांची भाषा सुलभ असल्यामुळे लहान मुलांसही हीं चरित्रे समजण्यास फारसे कठिण पडत नाही. तसेच धनुर्धारी यांनीं मराठेशाहीतील कांहीं प्रसिद्ध सरदारांचीं चरित्रे लिहिलीं आहेत. यांची भाषा शुद्ध, आवेशयुक्त आणि अभिमानजनक असल्यामुळे मराठी चांगले लिहितां यावे, अशी ज्यांची इच्छा असेल त्यांनीं हीं पुस्तके अवश्य वाचवीं. रा० चितळे यांनीं ' भारतवर्षीय युवतिरत्नमाला ' नामक पुस्तक लिहिलें असून त्यांत वीस भारतीय सुप्रसिद्ध स्त्रियांचीं चरित्रे गुंफिलीं आहेत. स्त्रीचरित्रकारांत सौ० काशीबाई कानिटकर यांचें ' डा० आनंदीबाई यांचें चरित्र ' प्रसिद्ध आहे.

शास्त्रीय ग्रंथ.

मराठी वाङ्मयांत शास्त्रीय ग्रंथांची मोठी उणीव दिसून येते. प्राचीन कवींनीं फक्त वेदान्त व धर्म या दोनच विषयांवर ग्रंथ लिहिले व अधुनिक मंडळीनें काव्य, कादंबऱ्या, नाटके, चरित्रे व निबंध इत्यादि ग्रंथ लिहिण्यांत आपले बुद्धिवैभव खर्च केले. याचें कारण शास्त्रीय व

औद्योगिक शिक्षणाचा अभाव किंवा लोकांचें त्याकडे दुर्लक्ष, हें होय. इंग्रजी शिक्षणाकरितां जशा अनेक शाळा आहेत, तशा शास्त्रीय किंवा औद्योगिक शिक्षणाकरितां नाहीत, यामुळे लोकांचें लक्ष जसे त्या बाजूस जावें तसें गेलेलें नाही. इंग्रजी भाषेत या ग्रंथाचा विशेष भरणा आहे, तसा मराठीत होणें अत्यावश्यक असून तो जोंपर्यंत होणार नाही, तोंपर्यंत भोक्तिक सुधारणेचें पाऊल सहसा पुढें पडणार नाही. शास्त्रीय किंवा औद्योगिक शिक्षण इंग्रजीत मिळत असल्यामुळे ते ग्रंथ मराठीत नसल्याबद्दल कोणास फारशी न्यूनता वाटत नाही. मार्गे सुचविल्याप्रमाणें आमच्या संस्थानिकांनीं किंवा श्रीमान् व्यापाऱ्यांनीं किंवा इतर गृहस्थांनीं याचा विचार करून आपल्या आश्रयाखालीं असल्या अत्यंत उपयुक्त पुस्तकांच्या मालिका प्रसिद्ध केल्याशिवाय ही न्यूनता भरून येईल असें दिसत नाही.

यावरून मराठीत शास्त्रीय ग्रंथ मुळींच नाहीत असें नाही. जे आहेत ते फार थोडे आहेत व पुढें फारमे नवीन होत नाहीत. संस्कृतांतील वैद्यक ग्रंथांचीं मराठीत भाषांतरें झालीं आहेत. पूर्वी आंग्लवैद्यक मराठीत शिकवीत असत, त्यावेळीं वैद्यकावर वैद्यतत्व, शास्त्रवैद्यक, न्यायवैद्यक इत्यादि ग्रंथ झाले. तसेंच इतर शास्त्रीय विषयांवरही प्रथम प्रथम पुस्तकें झालीं; परंतु हें काम पुढें विशेष नेटानें चाललें नाही. कै० केरोपंत छत्रे यांनीं शास्त्रीय विषयांवर कांहीं ग्रंथ लिहिले आहेत. कोल्हापूर येथील रा० बाळाजी प्रभाकर मोडक यांनीं यंत्रशास्त्र, उष्णता, आरोग्यशास्त्र, पदार्थवर्णन, (भाग १-२) रसायनशास्त्र, पदार्थविज्ञान-शास्त्र इत्यादि शास्त्रीय विषयांवर ग्रंथ लिहून अल्प अंशानें कां हेईना, परंतु ही उणीव भरून काढण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला आहे. रा० काशीनाथ बाळकृष्ण मराठे यांनीं रसायनशास्त्र, जीवनेंद्रियशास्त्र, भूवर्णन, न्यायशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र, भूशास्त्र, वनस्पतिशास्त्र वगैरे लहान लहान पुस्तक (प्रायमस) लिहून मराठी वाचकांची थोडी फार सोय केली आहे. रा० शंकर बाळकृष्ण दीक्षित यांनीं ज्योतिर्विलास व भारतीय

ज्योतिषशास्त्राचा इतिहास हे उत्तम व उपयुक्त ग्रंथ मराठीत लिहिले आहेत. कै० कृष्णशास्त्री यांनी 'अनेकविद्यामूलतत्त्वे' हे पुस्तक लिहिले असून त्याचा विद्यार्थिवर्गास बराच उपयोग होत आहे. प्रो० गोळे यांनी 'हवा' व रा० सरदेसाई यांनी 'पाणी' या विषयांवर चांगली पुस्तके लिहिली आहेत. रा० नगरकर यांचे 'हवापाणी' नामक पुस्तक प्रसिद्ध आहे. सौ० रुक्मिणीबाई संजगिरी यांनी विणकामावर पुस्तके लिहिली आहेत.

निबंध :—ह्मणजे एखाद्या विषयाचे ज्यांत थोडक्यांत विवेचन केले असते, असा लेख. निबंध लिहिण्याची पद्धति संस्कृतांत नाही. ती आम्ही इंग्रजी ग्रंथकारांपासून शिकली. कै० सदाशिव काशीनाथ छत्रे, बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर, गोविंद नारायण माडगांवकर, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर हे मराठीतील प्राचीन गद्यग्रंथकार होत. छत्रे यांचे बाळमित्र व इसापनीति असे दोन ग्रंथ (भाषांतरे) प्रसिद्ध आहेत. यांची भाषा उत्तम असून मनन करण्यासारखी आहे. बाळशास्त्री जांभेकर व कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांची भाषा शुद्ध व सरळ आहे, इतकेच नाही तर मराठी भाषेचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांनी त्यांचे ग्रंथ अवश्य पहावे, अशी त्यांना सूचना आहे. मराठी भाषेत प्रख्यात निबंधकार ह्मणजे कै० विष्णुशास्त्री चिपळूणकर हे होत. इंग्रजीत ज्याप्रमाणे आडिसननें निबंध लिहून अनेक विषय वाचण्याची लोकांस गोडी लाविली, त्याप्रमाणे कै० शास्त्रीबुवा यांनी मराठी भाषा, मराठ्यांचा इतिहास, जुने मराठी कवि व त्यांची काव्ये इत्यादि अनेक विषयांवर निबंध लिहून मराठी वाचनाची अभिरुचि प्रथम उत्पन्न केली. यांची भाषा सरळ, जोरदार, मनांत ठसणारी व अभिमानोत्तेजक अशी आहे. निबंधमाला नामक मासिकपुस्तक काढून यांनी अनेक विषयांची चर्चा केली आहे. आपल्या अद्वितीय लेखनशक्तीने यांनी महाराष्ट्रास हलवून सोडले होते, असे ह्मटले असतां अतिशयोक्ति होणार नाही. आज शास्त्रीबुवा हे जरी हयात नाहीत, तरी त्यांचे ग्रंथ आहेत. त्यांच्या ग्रंथांचा अभ्यास करून मराठीत पुष्कळ लेखक तयार झाले आहेत. मराठी भाषा आपणांस चांगली यावी, अशी ज्यांची इच्छा असेल, त्यांनी

निबंधमाला वाचल्याशिवाय राहूं नये. लोकहितवादी यांनीही अनेक निबंध लिहिले असून यांची भाषा सरळ व प्रौढ आहे. शास्त्रीबुवा हे जुन्या मताचे असून लोकहितवादी हे सुधारणाप्रिय होते. कै० आगरकर यांचा 'निबंधसंग्रह' प्रसिद्ध झाला आहे. यांची भाषा जोमदार असून तीत शब्दगौरव व अर्थगांभीर्य विशेष आहे. हे कष्टे सुधारक असून यांनी आपल्या लेखांनी विशेष चळवळ उडवून दिली होती. वाचकांनी यांचे लेख अवश्य वाचावेत. रा. टिळक हेही मराठी भाषा चांगली लिहितात, यांची भाषा खोचदार आहे. धनुर्धारी यांची भाषा शुद्ध (इडिऑम्याटिक्) आवेशयुक्त व अभिमानोत्तेजक असते असा सरकारी रिपोटराने अभिप्राय दिला आहे. रा. राजाराम रामकृष्ण मागवत यांची भाषा जोरदार परंतु तुटक असते. यांचे 'मराठ्यांसंबंधाने चार उद्गार' व 'महाराष्ट्रधर्म' हे ग्रंथ वाचण्यालायक आहेत. रा. आठले केरळ-कोकीळ मासिकपुस्तककर्ते यांची भाषा सरळ व हृदयंगम असून वर्णन-शैली यांना चांगली साधली आहे. रा. भानु यांच्या भाषेत संस्कृत शब्द विशेष असल्यामुळे क्वचित् प्रसंगी साधारण वाचकांस ती दुर्बोध होते. 'नाना व महादजी' नामक यांचा एक निबंध प्रसिद्ध आहे. प्रि. गोळे यांची भाषा चांगली आहे. 'कुटुंबाचा आणि शालेचा अभिमान' 'ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या' असे यांचे निबंध प्रसिद्ध आहेत. कै० गोविंद नारायण माडगांवकर यांचे शुचिभूतपणा, स्वच्छता, रेशमी रुमाल, भोजनभाऊ, पानतंबाकु इत्यादि निबंध चांगले असून वाचनीय आहेत. रा. नारायण भवानराव पावगी हे भारतीयसाम्राज्यनामक अत्यंत उप-युक्त पुस्तकमाला लिहून निरपेक्षबुद्धीने जी देशसेवा करीत आहेत, तीबद्दल त्यांचे आभार मानावे तितके थोडेच होणार आहेत. सर्व आर्यबंधुभगिनी ही पुस्तकमाला अवश्य वाचतील अशी आशा आहे. रा. बोडस यांची 'अद्वैतमीमांसा' व 'ग्रामसंस्था' ही पुस्तके चांगली असून वाचण्यालायक आहेत. तसेच अलीकडे प्रिन्सिपाल गोळे यांनी 'हिंदुधर्म आणि सुधारणा' हे पुस्तक प्रसिद्ध केले असून समाजसुधारणा व्हावी अशी ज्यांची मनापासून इच्छा असेल, त्यांनी तरी निदान ते एक वेळ अवश्य वाचावे. रा. वागळे यांनी बेकनच्या निबंधांचे जे मराठीत

भाषांतर केले आहे, ते चांगले साधले आहे. याशिवाय मराठीत अनेक लेखकांनी निबंध लिहिले आहेत; परंतु स्थळसंकोचास्तव येथे आतां अधिक लिहिणे अशक्य आहे.

प्रवास व स्थलवर्णनेः—प्रवासाची आवड आमच्या लोकांस फारशी नाही. तशांत आप्तवर्ग व जिवलग मित्र सोडून परदेशांत जाण्यास कोणीही सहसा धजत नाही. अशा अनेक अडचणी असल्यामुळे प्रवासवर्णनात्मक व स्थलवर्णनात्मक ग्रंथ मराठी भाषेत व्हावे तेवढे झाले नाहीत, ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट आहे. कै० करसनदास मुळजी यांच्या विलायतच्या प्रवासार्चे भाषांतर मराठीत झाले आहे. रा० रावजी भवानराव पावगी यांनी आपला विलायतचा प्रवास लिहून प्रसिद्ध केला आहे. यांची मराठी भाषा जरी संस्कृतमय आहे तरी प्रस्तुत पुस्तकापासून वाचकांस खरोखर पुष्कळ उपयुक्त माहिती मिळते. पंडिता रमाबाई यांचा विलायतचा प्रवासही वाचण्यालायक आहे. कै० सरदार अण्णासाहेब विंचूरकर यांनी उत्तर व दक्षिण हिंदुस्थानांतील ज्या अनेक तीर्थयात्रा केल्या, त्यांची माहिती 'तीर्थयात्राप्रबंध' नामक पुस्तकांत दिली आहे. हे पुस्तक वाचले असतां वाचकांस पुष्कळ नवीन माहिती मिळेल, यांत संशय नाही. काश्मीर प्रांत अति प्रेक्षणीय असून इंग्रजी प्रवाशांनी काश्मीरासंबंधी अनेक वर्णने इंग्रजीत लिहून ठेविली आहेत, परंतु मराठीत 'काश्मीरवर्णन' ह्याणून एकच ग्रंथ आहे. तो जरी लहान आहे तरी वाचकांनी तो वाचल्याशिवाय राहूं नये. मुंबई, पुणे, धौममहाबलेश्वर, विजापूर, काशी, महाराष्ट्रदेशाचे वर्णन इत्यादि स्थलवर्णने मराठीत झाली आहेत. रा० गोगटे यांचे 'महाराष्ट्रांतील किल्ले' नामक पुस्तक अवश्य वाचण्याजोगे आहे.

तत्वज्ञान :—या विषयावर मराठीत अनेक ग्रंथ झाले आहेत. वेदान्तविषयावर तर अनेक ग्रंथ असून गौता, उपनिषदे वगैरे संस्कृत ग्रंथांची मराठीत भाषांतरे झाली आहेत. तसेच हर्बर्ट स्पेन्सर यांच्या बहुतेक ग्रंथांची व प्रो० म्याक्समुल्लर यांच्याही कांहीं ग्रंथांची भाषांतरे झाली आहेत. सुप्रसिद्ध स्वामी विवेकानंद यांनी अमेरिकेंत वेदान्त विषयावर जीं सुरस व्याख्याने दिली आहेत त्यांचीही अलीकडे मराठी भाषांतरे झाली आहेत.

भाग १० वा.

उपसंहार.

वाचन या विषयाचें येथवर यथामति वर्णन झालें. आतां प्रस्तुत विषयाशीं संबंध असलेल्या कांहीं गोष्टींविषयीं या भागांत उल्लेख करावयाचा आहे, त्याकडे आमचे वाचक पूर्ण लक्ष पाश्चात्य देशांतील देतील अशी दृढतर आशा आहे. पाश्चात्य देशांत थोड्या काळांत पुष्कळ सुधारणा झाली असून दिवसेंदिवस सुधारणेच्या बाबतींत त्यांचें पाऊल फार झपाट्यानें पुढें पडत आहे. याचीं कारणें अनेक असतील ; परंतु त्यांतच त्यांची वाचनाची विशेष अभिरुचि हें एक मुख्य कारण होय. इंग्लंड, अमेरिका, जर्मनी इत्यादि देशांत शेंकडा पंचावन्न किंवा अधिक लोकांस लिहिणें, वाचणें येत असून कित्येक देशांत तर मुलांस लहानपणीं शिक्षण दिलेंच पाहिजे, असे सक्तीचे कायदे करण्यांत आले आहेत. गिरण्यांतील काम करणारे मजूर, गाड्या हांकणारे गाडीवान, सुतार, लोहार, न्हावी, धोबी इत्यादि सर्व लोकांस तिकडे लिहिणें वाचणें येत असल्यामुळे कामधंदा आटोपून राहिलेला वेळ ते आळसांत किंवा गप्पागोष्टींत फारसा न घालवितां विश्रांतीच्या वेळीं सुरस काव्यें, उत्तम निबंध, धर्मविषयक ग्रंथ अथवा कादंबऱ्या वाचण्यांत घालवितात ! वर्तमानपत्रें व मासिकपुस्तकें वाचून त्यांतील विषयांवर ते आपल्या मित्रमंडळींत वादविवाद करितात ! त्यांच्याकरितां वाचनाच्या पुष्कळ सोई असून त्यांना वरिष्ठ शिक्षणाचा लाभ व्हावा, कठीण ग्रंथ स्वतः समजावेत ह्मणून युनिव्हर्सिटी एक्स्टेंशन सीरीज (University extention series) सारख्या संस्था स्थापून सुशिक्षित लोक त्यांच्याकरितां जिवापाड श्रम करीत आहेत. त्यांचें वेतन जरी अल्प असतें तरी त्यांतूनच उत्तम उत्तम पुस्तकें विकत घेऊन त्यांचा संग्रह करण्याची त्यांना मोठी हौस असते !

ह्याच्या अगदीं उलट स्थिति आमच्या इकडे आहे. आह्यांपैकी सरासरी शेंकडा ४ लोकांसच लिहिणेवाचणे येत असून बाकी सर्व लोक अक्षरशत्रु असल्यामुळे आमच्या समाजांत आमच्या इकडील स्थिति. अज्ञान फार माजले आहे. ज्यांना ट-फ-

येण्याची मारामार त्यांना पुस्तकांतील रहस्य कसे बरे ठाऊक होणार? शिक्षणावांचून या काळांत गत्यंतर नाही. दुसरीं राष्ट्रे ज्ञपाट्याने पुढे चालली आहेत, व त्या मानाने आह्यांही पुढे पाऊल टाकिले तरच आमचा तरणोपाय आहे. याकारितां शिक्षणप्रसार जितका अधिक ज्ञपाट्याने होईल तितका करून सुशिक्षित लोकांनी आपल्या अज्ञानबांधवांस ज्ञानामृत पाजले पाहिजे. आळस हा दुर्गुण आमच्या लोकांच्या अगदीं हाडीमासीं खिळला आहे. तो ज्या मानाने नाहीसा होईल त्या मानाने आमची प्रगति होण्यास फारशी अडचण पडणार नाही. अशिक्षित लोकांस विद्या नाही ह्मणून ते पुस्तकाकडे पहात नाहीत; परंतु सुशिक्षित लोक हे विद्यासंपन्न असूनही शिक्षणक्रम आटोपल्यावर वाचन सोडून देतात. आणि फावलेला वेळ गप्पागोष्टीत किंवा पत्ते, बुद्धिबळे वगैरे खेळ खेळण्यांत घालवितात. या त्यांच्या कृतीमुळे खरोखर ते आपल्या विद्वत्तेस काळिमा लावितात. ही शोचनीय स्थिति कधीं नाहीशी होईल ती होवो !

अशी स्थिति असल्यामुळे मराठी भाषेत लिहिलेल्या ग्रंथांचा फारसा खप होत नाही. ग्रंथप्रकाशकांस अर्थलाभ न झाल्यामुळे ते ग्रंथ प्रसिद्ध करण्याचे काम फारसे नेटाने चालवीत देशी भाषेत उत्तमोत्तम नाहीत. ग्रंथकारांसही चांगलासा श्रमाचा मोच-ग्रंथ झाले पाहिजेत. दला न मिळाल्यामुळे ग्रंथ लिहिण्यास त्यांना हरूप रहात नाही. असे झाले ह्मणजे ग्रंथ लिहून स्वभाषेची सेवा करण्याकडे कोणीच फारसे लक्ष देत नाही याचा परिणाम असा होतो की, स्वभाषेत उत्तमोत्तम ग्रंथ होत नाहीत, व चांगले ग्रंथ न झाल्यामुळे राष्ट्राचीही प्रगति होण्यास मदत होत नाही. भाषेतील

ग्रंथसंग्रह थोडाच कां असेना परंतु तो असला ह्यणजे फार फलद्रूप व भूषणावह होतो! जी आपली मायभाषा आहे तिची हयगय करून कधीही चालावयाचें नाही. जितकें आपण तिच्या अभिवृद्ध्यर्थ झटूं, तितकी आपली अभिवृद्धि खास होईल! प्राचीनकाळीं जीं राष्ट्रें उदयास आलीं होतीं त्यांकडे व हल्लीं जीं सुधारणेच्या शिखरीं पोहोचल्यामुळे ज्यांची कीर्ति सर्वत्र दुमदुमत आहे, अशा राष्ट्रांविषयीं क्षणभर विचार केला असतां एक गोष्ट आढळून येईल, ती ही कीं स्वभाषेच्या द्वारेच त्यांची उन्नति झाली आहे. स्वभाषारूपी वृक्षाची लागवड करून त्यास विदेशीय खत घातलें असतां त्या वृक्षास विशेष जोम येईल आणि फळेंही उत्तम येतील!

ग्रंथकारांस उत्तेजन मिळाल्यावांचून चांगले चांगले ग्रंथ कधीही निर्माण व्हावयाचे नाहीत. तसेंच प्रकाशकांसही आपल्या धंद्यांत फायदा झाल्याशिवाय ते तरी नेटानें काम पुढें चालविणार कसें? या स्थितीचा लोकांनीं अवश्य विचार केला पाहिजे. गुजराथेंत “गुजराथी व्हर्नाक्युलर सोसायटी” व आणखी एक दोन संस्था आहेत, त्यांच्या साहाय्यानें चांगले चांगले ग्रंथ तयार होत आहेत, आणि त्यामुळे गुजराथी भाषेचें पाऊल दिवसेंदिवस पुढें पडत आहे. असल्या प्रकारच्या संस्था आपल्या महाराष्ट्रांत पाहिजेत, व ज्या आहेत त्यांना द्रव्यसाहाय्य पाहिजे. त्यावांचून ग्रंथसंग्रहास चांगलीशी मदत होणार नाही. शरीरपोषणाची जशी आपण काळजी वाहतों तशी मनाच्या पोषणाची (ह्यणजे त्यास सुसंस्कृत करण्याची) काळजी कां बाळगूं नये? संसारांत आपण अनेक वस्तूंचा संग्रह करून ठेवितों, त्यांतच चांगल्या व निवडक ग्रंथांस कां स्थळ मिळूं नये. जे श्रीमंत आहेत, पुस्तकें घेण्याची ज्यांना ऐपत आहे, त्यांनीं चांगलीं चांगलीं पुस्तकें विकत घेऊन संग्रहीं ठेवावीं. गोरगरीबांनींही आपल्या ऐपतीप्रमाणें थोड्या फार पुस्तकांचा संग्रह करावा. असें झालें ह्यणजे ग्रंथकारांस उत्तेजन मिळून चांगले चांगले

ग्रंथ तयार होंतील. या बाबतीत इंग्लिश लोकांचें अनुकरण अगदीं करण्यासारखें आहे. ज्या घरांत ग्रंथ नाहींत त्या घराला प्राण गेलेल्या कुडीची उपमा सिसरो यानें दिली आहे.

एपिक्रिटस यानें एके ठिकाणीं ह्मटलें आहे कीं, “ तुम्हीं घराचीं छपरें उंच न करितां स्वजनांचीं मनें उदात्त कराल तर राष्ट्राची सर्वांत मोठी कामगिरी केल्यासारखें होईल. ” स्त्रीपुरुष,

स्त्रीशिक्षण.

आबालवृद्ध इत्यादि सर्वास ज्ञानामृताचा लाभ देणें व त्यांना सन्मार्गास लावणें, यासारखें श्रेयस्कर

अन्य कृत्य असेल असें मला वाटत नाहीं. आपल्या देशांत स्त्रियांच्या शिक्षणाची फारच हेळसांड होत आहे, व ती जोंपर्यंत अशीच चालू राहिल तोंपर्यंत आमचें नष्टचर्य कधींही संपावयाचें नाहीं. कामधंदा करून पुरुषांनीं पैसे मिळवून आणावयाचे व स्त्रियांनीं गृहांतील सर्व व्यवस्था पाहून आनंदानें संसार करावयाचा. स्त्रीपुरुष हीं संसारांतील मुख्य दोन अंगें असून तीं दोन्हीही बरोबर व एकमेकांस शोभतील अशीच असली पाहिजेत. परंतु हल्लीं आमच्या समाजाचें एक अंग अगदीं निरुपयोगी झालें आहे. स्त्रीस “ घरांतील लक्ष्मी ” असें ह्मणण्याची आमच्यांत चाल आहे. परंतु विद्येचें भूषण असल्याशिवाय तिला लक्ष्मीपण कधींही येणार नाहीं. आई सुशिक्षित असली ह्मणजे तिच्या शिक्षणाचा प्रभाव मुलांवर पडून ती उत्तम निपजतात. जार्ज हर्बर्ट यानें ह्मटलें आहे, “ सुशिक्षण देण्याच्या कामीं एक चांगली आई जितकी उपयोगी पडते, तितके शंभर चांगले शिक्षक उपयोगी पडत नाहींत. ”

मराठी भाषेची जी आजपर्यंत अभिवृद्धि झाली, ती केवळ लोकांच्या खटपटीनें झाली असून पुढेही तिला लोकाश्रयावरच अवलंबून रहावें

लागणार आहे. मराठी भाषेस आजपर्यंत राजा-

विनंति.

श्रय क्वचित्च मिळाला. पूर्वीं संस्कृतज्ञ शास्त्री-

मंडळीकडून हिची बरीच अनास्था झाली. हल्लींचे

पदवीधर व सुशिक्षित ह्मणविणारे लोक यांनीं आपल्या मायभाषेविषयीं

जेवढी कळकळ व काळजी वहावयास पाहिजे तेवढी ते वहात नाहीत. इंग्रजी भाषेत ग्रंथभांडार पुष्कळ आहे; ती भाषा प्रगल्भ आहे; त्या भाषेचा प्रसार फार आहे; या सर्व गोष्टी कबूल आहेत. परंतु सर्वासच इंग्रजी शिक्षण कोठून मिळणार! एवढी ऐपत तरी सर्वास कोठे आहे! ज्यांना ऐपत असेल व संधि मिळेल त्यांनी इंग्रजी शिकावे व इंग्रजी भाषेत असलेल्या ज्ञानभांडाराचा लाभ घ्यावा, परंतु जे गरीब व निराश्रित आहेत, शिक्षण मिळण्याची ज्यांना फारशी ऐपत नाही, अशा लोकां-करितां देशी भाषेत चांगला व पुष्कळ ग्रंथसंग्रह असला पाहिजे. स्वभाषेत लोकशिक्षणाचे काम जेवढे सुलभ व अल्प प्रयत्नाने होतें, तेवढे अन्य भाषेत कधीही व्हावयाचे नाही.

परिशिष्ट.

येथवर ठळक ठळक मराठी पुस्तकांचें दिग्दर्शन झालेंच आहे; तथापि वाचकांच्या सोयीकरितां येथें निवडक पुस्तकांची यादी दिली आहे. या यादींत बहुतेक चांगल्या पुस्तकांचा होतां होईल तों समावेश केला आहे इतकेंच नाही, तर मुलें, मुली, स्त्रीपुरुष इत्यादि सामान्य वाचकांस ती उपयुक्त व पूर्ण मार्गदर्शक व्हावी क्षणून विशेष काळजी घेतली आहे.

कविता.

* अमृतानुभव—मुकुंदराज.		संतलीलामृत—महिपति.
* ज्ञानेश्वरी—ज्ञानदेव.		* नलोपाख्यान—रघुनाथपंडित.
* भागवत—एकनाथ.		* लावण्या—रामजोशी.
* महाभारत—मुक्तेश्वर.		* राजाशिवार्जा—कुंटे.
* यथार्थदीपिका—वामन.		* गंगावर्णन—पेठकर.
* अभंगांची गाथा—तुकाराम.		गांतामृतशतपदां—गर्दे.
* दासवोध	} रामदास.	कृष्णाकुमारी—लेले.
* मनाचे श्लोक		कुसुमांजलि—महाजनां.
* रामत्रिजय	} श्रीधर.	काव्यमाधुर्य—वा० दा० ओक.
* हरित्रिजय		रघुवंश—लेले.
* केकावली	} मोरोपंत.	अभिनव कादंबरी—मोगरे.
* महाभारत		* ऐतिहासिक पोवाडे—शाळिग्राम.
		सासरची पाठवणी—आठल्ये.

चरित्रें.

* गौतमबुद्ध—केळुसकर.		* एकनाथ—सहस्रबुद्धे.
* पृथ्वीराज चव्हाण—लोकहित-
वादी.		छत्रपतीचें चरित्र—सभासद.
* तुकारामचरित्र—केळुसकर.		* संभाजी आणि राजाराम—
भागवत.
* रामदासचरित्र—चौवळ.		* नाना फडनवीस—खरे.

- * परशुरामभाऊ पटवर्धन--निगु-
डकर.
- * महादजी शिंदे--नातु.
अहिल्याबाई होळकराण.
- * राणी लक्ष्मीबाई-पारसनीस.
- * साक्रेटीस-चिपळूणकर कृ.
- * जॉर्ज वाशिंग्टन-व्ही. पी. रानडे.
एब्राहाम लिंकन-वि. को. ओक.

- विकटोरिया राणीचें चरित्र.
ग्लॅडस्टन-वि. को. ओक.
एल्फिन्स्टनचें चरित्र.
- * आनंदाबाई जोशी--काशीबाई
कानिटकर.
भारतवर्षीय युवति रत्नमाला--
चितळे.

इतिहास.

- हिंदुस्थानचा इतिहास-(मंडलिक).
राजस्थानचा इतिहास-(लोक-
हितवादी).
- * मराठ्यांचा इतिहास--(ग्राँटड-
फच्या इ० भाषांतर).
- * पेशव्यांची बखर--सोहोनी.
महाराष्ट्राचा इतिहास-चिपळूण-
कर ल.
गुजराथचा इतिहास-लोकहित-
वादी.
पानपतची बखर-यादव.

- * भाऊसाहेबांची बखर-रघुनाथ.
मुसलमानी रियासत-सरदेसाई.
मराठ्यांचे पराक्रम } पारसनीस.
आयोध्येचे नबाब. }
- विद्यमान एतदेशीय संस्थानें व
जहागिरी यांचा इतिहास-गोडबोळे.
- * युनायटेड स्टेटर्ची } रमाबाई.
लोकस्थिति-- }
- ऐतिहासिक गोष्टी--लोकहित-
वादी.

कादंबऱ्या.

- * मुक्तामाला.
- * अनाथ पांडुरंग.
- * मोचनगड.
- * प्रेमबंधन.
- * ठगार्चा जवानी.
जिर्जावास.
ताराबाई आणि हिराबाई.
नारायणराव आणि गोदावरी.
छत्रपतिसंभाजी. } नागेशराव
* बाजीराव. } वापट.
आनदाश्रम.

- विपवृक्ष.
- कुवलयपूरची राणी कमलद्वती.
बृहत्कथासागर.
- * आजकालच्या गोष्टी.
- * पण लक्षांत कोण घेतो ?
- * मी.
- * पानपतची मोहीम.
वांईकरभटर्जा.
आरवाभाषेंतील सुरस गोष्टी.
अजब एनेमहाल खंड १ ते ९.

नाटकें.

- * विक्रमोर्वशीय.—गोडेबोले.
- * वेणासंहार.— ”
- * उत्तररामचरित्र.—,,
- * शकुंतला.--किर्लोसकर.
- * मृच्छकटिक.--गोडेबोले.
- * कादंबरी.--देवल.
- सावित्री. } त्रिलोकेकर.
- हारिश्चंद्र. }

- गुणोत्कर्ष.--खरे.
- * जयपाळ. } कीर्तने.
- * थोरले माधवराव. }
- * विकारविलसित.--अगरकर.
- * त्राटिका.--केळकर.
- दुर्गा.--देवल.
- पानपतचा मुकाबला.--शिरव-
ळकर.

शास्त्रीय ग्रंथ.

- * ज्योतिर्विलास-दीक्षित.
- भारतीय }
ज्योतिःशास्त्राचा }
इतिहास. }

- * अनेकविद्यामूलतत्त्वे-कृ० चिप-
ळूणकर.
- हवा---प्रो० गोळे.
- पाणी---सरदेसाई.

प्रवास व स्थलवर्णने.

- इंग्लंदांतील प्रवास--कर्सनदास
मूळर्जा यांचा
- * विलायतचा प्रवास---पावगी. रा.
- * धौममहावलेश्वर वर्णन-उदास.
- * विजापूरवर्णन---गायकवाड.

- महाराष्ट्रांतील किल्ले.--गोगटे.
- मुंबईचे वर्णन--माडगांवकर.
- मलबारवर्णन-केरळकोकिळ-
कर्ते.

निबंध.

- * भारतीय साम्राज्य--ना० पावगी
- * केसरींतील निबंध--आगरकर.
- * निबंधमाला--चिपळूणकर.
- * बेकनचे निबंध--वागळे.
- सिसरोचे निबंध--देव.
- इंद्रियमहत्त्वविचार--बा० वैद्य.
- उद्योग आणि नशीब.
- सुभाषित अथवा } लोकाहितवादी
सुबोध वचने }

- कुटुंबाचा आणि }
शाळेचा अभिमान }
ब्राह्मण आणि त्यांची } प्रो० गोळे
विद्या. }
- सद्बोधमंदिर.
- हिंदुधर्म आणि सुधारणा.
- कविपंचक--वि० चिपळूणकर.
- विविधविषयसंग्रह--आगरकर.
- संसारसुख--गाडगीळ.

शास्त्ररहस्य.

ग्रामसंस्था--वोडस.

स्वातंत्र्य--फडके.

स्त्रियांची परवशता--कानिटकर.

अवलोकनांतलेखमाला.

भाग १ ते ४

} वैद्य.

सद्वर्तन--गो० शं० बापट.

नीतिमुक्ताहार--पित्रे.

प्रपंचरहस्य--ओक.

शिक्षणमीमांसा.

सौभाग्यरत्नमाला.

स्त्रीधर्मनीति--रमावार्डे.

* हीं पुस्तके न्यायमूर्ति महादेव गोविंद रानडे यांनी आपल्या मराठी निवडक पुस्तकांच्या यादीत नमूद केली आहेत.

शुद्धिपत्र.

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
२	८	आभ्यास.	अभ्यास.
१	२	एकसारखें.	एकसारखे.
"	८	होतें.	होते.
२	२१	विशषो.	विशेषो.
४	२०	साध्य.	साध्य.
५	१२	रात्रदिवस.	रात्रंदिवस.
६	२३	वस्तूममध्ये.	वस्तूमध्यें.
७	१६	लिहिल्लें.	लिहिल्ले.
११	७	प्राणिशास्त्र.	प्राणीशास्त्र.
"	२८	बुडत्यासी.	बुडत्यासी.
१६	८	आक्षीं.	आक्षी.
१६	१२	तें.	ते.
१८	११	जसीच्यातशीच	जशीच्यातशीच.
"	१५	पुरुष	पुरुष.
२०	१	फिकिरींत.	फिकीरींत.
"	१९	उर्जितावस्थेस.	उर्जितावस्थेस.
३१	८	करितांता.	करितांना.
"	२२	ग्रंथत्कर्यानें,	ग्रंथकर्त्यानें.
३९	४	आढळूनये तात.	आढळून येतात.
५१	९	मनुष्यास.	मनुष्यास.
५१	११	प्रतिष्ठा.	प्रातिष्ठा.
"	१५	तृप्ती.	तृप्ति.
५४	१५	अभिधीयेत.	अभिधीयते.
५६	१९	कोट्यवधि.	कोट्यावधि.
६८	२३	कृष्णाजी.	कृष्णाजी.
"	२४	याचें.	यांचें.